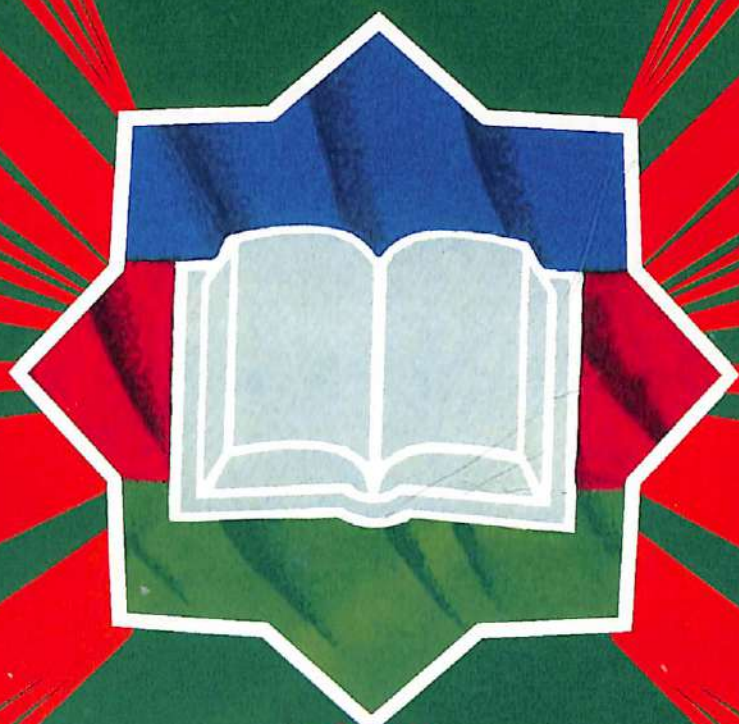


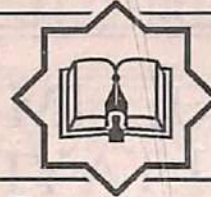
ISSN 0206-4340

# Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi



№ 4  
2003





AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ  
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ  
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (198) oktyabr-dekabr 2003-cü il. 1954-cü ildən çıxır

## Əziz oxucular!

Gələn il 50 yaşı tamam olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalına 2004-cü il üçün abunə yazılışına başlanmışdır. Xatırladıq ki;

**jurnal ildə 4 dəfə çıxır.**

Abunə qiyməti dəyişməz qalmışdır:

illiyi - 20 000 (iyirmi min) manat;

yarımilliyi - 10 000 (on min) manat;

1 nüsxəsinin qiyməti isə - 5 000 (beş min) manat.

**İndeksimiz də dəyişilməyib - 1012.**

### Arzu edənlər

Azərmətbuatyayımı İstehsalat Birliyində, Qasid, Səma, Səda, Qaya, Xpress-Elita şirkətlərində abunə yazıla bilərlər. Əlaqə telefonları:

Azərmətbuatyayımı İB - 40-10-35

Qasid - 93-16-43

Səma - 99-22-97

Səda - 94-43-11

Qaya - 90-67-37

Xpress-Elita - 61-14-37

Bu işdə redaksiyamızın əməkdaşları da Sizə yardımçı ola bilərlər. Əlaqə telefonumuz: 93-06-09

**Abunə yazılmağı unutmayın.**

M. F. Axundov adına  
Azərbaycan Dövlət  
KİTABXANAASI

15462



## AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏRİNİN XII QURULTAYI

**O**ktyabrın 4-də Respublika sarayında müstəqil Azərbaycan Respublikası müəllimlərinin XII qurultayının açılışı olmuşdur. Rəsmi hissədən əvvəl nümayəndələr Şəhidlər xiyabanına getmiş, şəhidləri ziyarət etmiş, Azərbaycanımızın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda canlarını fəda edən soydaşlarımızın məzarı önünə əklillər qoymuşlar.

Sarayın geniş salonuna respublika pedaqoji ictimaiyyətinin öndərləri, ali məktəblərin, elmi-tədqiqat institutlarının rəhbərləri, mətbuat nümayəndələri ilə birlikdə paytaxtımızdakı səfirliklərin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri toplaşmışdılar. Qurultayda respublika Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərov, parlament üzvləri, Prezident Aparatı humanitar şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadə və başqaları iştirak edirdilər.

Qurultayı təhsil naziri Misir Mərdanov açdı.

Bülbül adına orta ixtisas musiqi məktəbi xor kollektivinin ifasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni səsləndi.

Sonra XI qurultaydan ötən müddət ərzində dünyasını dəyişmiş müəllimlərin və şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edildi.

Şagirdlər qurultay iştirakçıla

rını Azərbaycan, ingilis və rus dillərində salamladılar.

Gündəliyə təhsil nazirinin məruzəsi, mandat komissiyasının hesabatı, yekun sənədlərinin qəbulu məsələləri daxil idi. Qurultayın katibliyi, redaksiya heyəti və mandat komissiyası seçildi.

Prezident Aparatı humanitar şöbəsinin müdiri Fatma Abdullazadə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin qurultaya təbrikini oxudu.

Sonra qurultayın ünvanına bir sıra xarici ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan - Almaniya, Misirdən, Səudiyyə Ərəbistanından, ABŞ-dan, Türkiyədən, Rusiyadan, BMT-dən, YUNİSEF-dən və s. daxil olmuş təbrik məktubları oxundu.

Təbriklərin oxunuşundan sonra təhsil naziri Misir Mərdanov müəllimlərin XI qurultayından keçən müddətdə təhsil sahəsində görülmüş işlər barədə geniş məruzə etdi.

Məruzə ətrafında çıxışlar dinlənildi.

Qurultay iştirakçılarının Azərbaycan xalqına müraciəti oxundu.

Qurultay qətnaməsinin layihəsi səsə qoyuldu və yekdilliklə qəbul olundu.

Bununla da Azərbaycan müəllimlərinin XII qurultayı öz işini başa çatdırdı.

## AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏRİNİN XII QURULTAYININ QƏTNAMƏSİ

**A**zərbaycan müəllimlərinin XII qurultayı ötən qurultaydan keçən müddətdə təhsil sistemi və orada aparılan islahatlarla bağlı yerinə yetirilmiş işləri və aşkar edilmiş problemləri, eləcə də qarşıda duran vəzifələri ətraflı müzakirə edərək aşağıdakı qətnaməni qəbul edir:

1. Qurultay ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilsin və onun qərarlarının gələcək illər ərzində respublikanın təhsil müəssisələri tərəfindən fəaliyyət proqramı kimi ardıcıl şəkildə icrasına nail olunsun.

2. Son beş il ərzində təhsil sahəsində görülmüş işlər, aparılan islahatlar və perspektiv fəaliyyət barədə qurultaya təqdim olunan hesabat bəyənilsin və nəzərə alınsın.

3. "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı" çərçivəsində gələcək illər üçün nəzərdə tutulmuş strateji fəaliyyət istiqamətlərindəki işlərin həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsi aidiyyəti qurumlara tövsiyə olunsun.

4. Son illərdə həyata keçirilmiş islahatları, təşəkkül tapmış gerçəklikləri, Azərbaycanın dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasını, beynəlxalq qurumların,

o cümlədən YUNESKO-nun müasir təhsillə bağlı sənədlərini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, təhsil haqqında yeni qanunun qəbul edilməsinin zəruriliyini nəzərə alsın.

5. Qurultay Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, cəmiyyətdə sabitliyin daim qorunub saxlanması üçün bütün müəllimlərin fəal mövqeyə malik olmasının vacibliyini qeyd edir. Qurultay ölkədə yaranmış ictimai-siyasi sabitliyi pozmaq cəhdlərini qətiyyətlə pisləyir, Azərbaycanın beynəlxalq imicinə zərbə vuran bütün dağıdıcı qüvvələri xəbərdar edir ki, o, özlər öz qanunazidd hərəkətlərinə görə bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən pedaqoji ictimaiyyət qarşısında tarixi məsuliyyət daşıyırlar.

6. Qurultay bəyan edir ki, həqiqətən, xalqı təmsil edən əsas qüvvələrdən biri olan Azərbaycan müəllimləri 2003-cü il oktyabrın 15-də keçiriləcək prezident seçkilərində böyük siyasi fəallıq göstərərək müstəqil Azərbaycanda azad, demokratik və şəffaf seçkilərin təminatçısı olacaqlar.

**Bakı şəhəri,  
4 oktyabr 2003-cü il.**



## "ÖZ QÖVMÜMÜZÜN BAŞINA ƏNGƏL-KƏLƏFİZ BİZ"

**H**örmətli baş redaktor, oxucular, dil-ədəbiyyat müəllimləri, filoloqlar, millət təəssübü çəkən qeyrətli insanlar, dilimizin bugünkü vəziyyəti hamımızın gözü qabağındadır. Həm kənar təsir və təzyiqlər, həm içəri-mizdəki "söz bülbülləri" onu zəlif və xar etməkdədir. Bilən də, bilməyən də, ağıllı da, ağılsız da, savadlı da, savadsız da sözlə alver edir. Buna yol vermək olmaz; bu, odla oynamaqdır. Gəlin, "Bir milləti məhv etmək istəyirsənsə, onun dilini əlindən al" kəlamını unutmayın, dilimizi qoruyaq; dilimizi qorumaqla millətimizi qoruyaq.

Efir, ekran, mətbuat, tribunalar, auditoriyalar, reklamlar, bələdçi yazılar... hamısı dili doğrmaqdadır və o qədər çoxdurlar ki, sanballı ziyalılar, dilçilər, söz və qələm sahibləri az qala öz təsir və nüfuz dairələrindən kənar qalıblar.

Azadlıq və demokratiya xalqın ümumi sərvətinə kimin necə gəldi yanaşması, hərənin öz bildiyi kimi danışmaq yazması, on-on iki ildir "vergi" verilmiş "şair" və "şairələrin", "yazıcıların" qrammatik qanunlardan, etik-estetik dil normalarından bilmərrə uzaq sicilləmələri, şöhrət naminə çap olunmuş cizmə-qaralar, pul xətrinə çəkilmiş reklamların yöndəmsiz məntiqi deyil!

Bu adamlar öz üzərlərində işləmir, söz ehtiyatları yoxdur; nitqlərinin yarısı ara sözdür, yarısı ordan-burdan gəlmə çöküntü, qalanı da əzik-üzük edilmiş Azərbaycan kəlmələri. Yaxın dövrü demirəm, deyərək ruspərəstən, klassikləri də demirəm, oxuyub başa düşən deyillər, heç olmasa ömründə məktəb görməmiş aşıqların dilinə diqqət yetirib səhvlərini anlamalıdırlar. Dünya vəclərinə deyil deyərək, özbaşına anlamayacaqlar da. Biz öyrətməliyik, biz başa salmalıyıq, biz hərəni öz yerində oturtmalıyıq.

70-ci illərdə reklam lövhələrindən birinin üzərində yazılmış *"Tezliklə yeni filmlərə baxacaqsınız"* cümləsində **film** sözündən **m** hərfi qopmuşdu. Orta və yaşlı nəsillər xatırlayar ki, nüfuzlu mətbuat orqanları, jurnalistlər bu xətdən yaranan mənə təhrifinə necə reaksiya verdilər. İndi nə olub? Yenə o millətin övladları deyilikmi?

Həmçinin "Ədəbiyyat və incəsənət", "Azərbaycan gəncləri" qəzetləri redaksiyanın aylıq poçtunun icmalını verərkən təqdirlə yanaşı, tənqiddə də yer ayırırdı. Heç şübhəsiz, dil qüsurlarını xüsusi qeyd edirdilər.

Yarım əsrlik tarixi olan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı da daim həmin mövqedə olub. İllərdən bəridir onun səhifələ-

rində "Dilimiz-qeyrətimiz" rubrikası fəaliyyət göstərir. Həmin rubrikada yeri gələndə tənqidi yazılar da gedir. Görünür, azdır. Bu iş davamlı olmalı və dəqiq faktlara əsaslanmalıdır. Ən azı ildə iki dəfə jurnal həmin rubrika ilə ekrana çıxmalı, "sandığı açıb, pambığı tökməlidir".

İstərdim bu sətirlərdən sonra "Molla Nəsrəddin" sayığı tapmacalar verim. Məsələn, soruşum:

- O hansı televiziya ki, ölkədə filmlərin rusca nümayişinə qəti etiraz edir, amma öz adı ingiliscədir?

Siz də mənə cavab verəsiniz:

- ANS.

- O hansı televiziya ki, adı ingilisdən gəldiyinə görə bir cür yazılıb başqa cür oxunmalıdır, amma kütlə onu ingilis dili qanunları ilə yox, öz ana dilimizin tərzində, yəni hər hərfin ifadə etdiyi səslə-s p a c e kimi tanıyır?

- Bəs o hansı KİV-dir ki, və bağlayıcısına qarşı cihada çıxıb, & işlədir?

Burada yadıma düşdü ki, yersiz cihad bizim köhnə adətimizdir. Ona görə də, fikrimdən vəz keçdim. Dedim elə ondansa, qoy soruşum:

- Yadıңызdadımı, mən sizə "Ana sözü" jurnalının 1996-cı il 1-ci sayında demişdim ki, əlinizin altında lüğət saxlayın, həyat davam və inkişaf edir... Sözümə qulaq asmadınız. İndi ömründə görüb eşitmədiyiniz əcaib-qərib sözləri başa düşmək üçün ora-bura qaçırırsız. Qaçın. Biz də baxmaq görək o vaxtdan bu vaxta həyat necə inkişaf edib?

Təklif Yaradana məxsus olduğu üçün həyatda nə varsa, hamısı cütdür və bütün cütlər bir-birinə tərs mütənasibdir (əksliklərin vəhdəti). Məsələn, gündüzün tərsi gecədir,

ağınkı qara, sağlamlığınkı xəstəlik, sağlamlığınkı ölüm.

"Final" yağının reklamından (sağlığınıza və ağız dadımıza...) belə məlum olur ki, ölənələr "final" yemədiklərinə görə ölürlər.

Söz mətbəxdən düşmüşkən. Mənim xalqım ləziz təamlar aşığıdır. O, öz ailəsini, uşaqlarını imkanı çatdıran qədər heç nəyə tamarzı qoymayıb, o cümlədən qara kürüyə. Keçmiş olsun.

Son illərdə Bakının küçələrini böyük reklam lövhələri bürüyüb; üstündə qapqara dənəvər kürü dolu qab və nər kimi nərə balığının şəklində. Bir tərəfdə də əcnəbi dilində kəlamlar. Görəsən, əsli-kökü ingilis olmayan binəva Azərbaycan camaatı nə bilsin ki, orada nə deyilir: kürüyə qonaq çağırırlar, təsəlli verirlər, yoxsa deyirlər ki, alın a, yana-yana qalın a?!..

Rəhmətlik Məşədi İbadın sözü olmasın, burada mənə yadıma bir əhvalat düşdü. 90-cı illərin əvvəlləri idi. Milli Şuranın (Məclis) toylu-tamaşalı iclaslarının birində millətin vəkillərindən biri ayağa qalxıb bəyan etdi ki, belə getsə, gecikirik; mağazalar latın əlifbasına keçib, bizsə hələ yox. Doğrudan da, o zaman bizim, "cəng və qəhbər" xalqımızın alan-verən adamları mağazaların üstündə yazı-pozunu "milli"ləşdirirdilər. Və millətin vəkili onlardan ibarət götürməyə çağırırdı.

İndi o vaxtdan xeyli ötüb. Bəzi ocaqlar qapılarının böyründəki bələdçi lövhələri dəyişərək, məsələn, **qospital** yerinə **hospital** yazırlar, ekran, efir **gerbə herb**, **qorizonta horizon** deyir; söz də o dəqiqə dəyişib olub bizimki. Mağazalar isə millilik mərhələsindən adlayıblar bəşəriyyə və beynəlmillətçiliyə. İndi kənddən nəşə almağa gələn adam görək ma-



ğazanın önündə dayanıb bir saat onun adını höccələyə. Məsələn, oxuya: **Bomb**. Sonra heç nə başa düşməyib girə içəri və soruşa ki, burada bomba satılır? Şalvarı ilə köynəyinin arasındakı bir qarış yeri çırpacaq saxlamış nərmiş qız da incə səslə ondan soruşa: Vı çukça?.. Yazıq kəndçi də çukçanın kim, yaxud nə olduğunu anlamayıb gözünü döyə və çıxıb yönələ o biri mağazaya, məsələn, "Preqo"ya, ya da "Mother Care"yə, "Ferri"yə, "Eldorado"ya, "Holland"a, "Metro Siti"yə, "Kaspian shopping center"ə, "Master tibot"a...nə bilim nə çoxdur mağaza; yanıldım, market, şop...

Bəli, DÜKAN-BAZAR "iri addımlarla irəliləyir". Onun çıxardığı pəstahlar qarşısında alimlər mat qalmışlar, sıravı bəndələr neyləyə bilirlər?

Latinların yer üzündən silinib gedərkən bizə əmanət qoyduqları əlifbada *se* hərfi yalnız bir işarə ilə - *s* ilə ifadə olunur. Və əgər biz latin əlifbası ilə işləyiriksə, niyə bəzi sözlərdə *se*-ni kirillə yazırıq? Məsələn, **Azərçell, Bakçell...** və nə üçün **Azərçell**? Yaxud Bakının Qaradağ rayonundakı Qaradağ sement zavodunda istehsal olunan məhsul nəyə görə **Garadağlı** kimi tanıtılır?

Yaxın iki ilin söhbətidir, hörmətli dilçi alimlərimizdən Tofiq Hacıyev niyyətində məsələ qaldırmışdı ki, nə vaxtdək **Coca-cola** yazıb, **Coca-cola** oxuyacağıq?

Gedişat sualın cavabını apaydın göstərir: sonuncu savadlı azərbaycanlı dünyasını dəyişənədək. Ona isə əsrlər lazım olmayacaq. Çünki hər şirkət öz əlifbası və öz dili ilə təşrif buyurur. Şəxsi təhsilinə və mənəvi inkişafına bazar ölçüləri ilə yanaşan nəsil də dumanlı zəkasını işə sala bil-

məyib belə şeyləri qanunauyğun sayır. Əgər belə deyilsə, niyə həmişə işlətdiyimiz **restoran** sözü dönüb **restaurant** olub? Niyə **Barf** yuyucu tozu belə reklam edilir: **Barf magik brightness malları** (bəzi yerlərdə **mamuletleri**)? Bu necə dildir? Bu hibrid dilin adı nədir? Qurub yaradını kimdir? Əlbəttə, özümüz.

Biz təqlid edirik, adaptə olunuruq, yumşaqlıq göstəririk. Tutaq ki, hansısa "N" ölkəsinə gedəcəyiksə, başımızı saxlaya bilmək üçün onların dilini öyrənməyin vacibliyini dərk edirik. Eləcə də, Azərbaycana gələndə "N" adamı eyni aksiomanı dərk etməlidir, amma dərk etmir, niyə? Çünki bilir, zəhmət çəkib yənə də biz onun dilini öyrənəcəyik. Biz öz torpağımızda özümüzü elə aparacağıq ki, onlar qürbətdə olduqlarını hiss etməyəcəklər. **Hətta azərbaycanlı qızla ailə quran həpənd əcnəbi də o qıza hörmət əlaməti olaraq dilimizi öyrənmir, çünki qız onun dilini öyrənir. İki qat alçalma!!!**

Hələ bizim üç gün bir həftədən sonra qürbətdən dönənlərimiz; bunun "vəsfinə" aylar gərəkdir. Yazığa öz dilində sual verəcəksən, anlamayacaq; anlayacağı təqdirdə başlayacaq "yəcuc-məcuc" dilində cavab verməyə. Görək ömrünün az qala çoxunu Avropada, Amerikada yaşamış cənubi azərbaycanlı, yaxud türk belə edərmi? Əslə.

On-on beş ildən bəri Azərbaycanda yaşayan bir nəfər türk tapmız ki, azərbaycanca danışa; ziyalı adı daşıyan, çörəyi sözdən çıxan, dil və söz mütəxəssisi sayılan azərbaycanlı jurnalist isə ondan bir kəlmə söz soruşur, müsahibə alırsa, hökmən bu qələmə dönür. Bundan istifadə

edən türk öz işini görür. Məsələn, reklam lövhələrində yazır: **Azerçay - doğma çay; Kebab kebabçıda yeyilir; İnşaat & dekorasion pazarlama professional temizlik; Kaliteli boya; Lüks otobuslarla Trabzon, İstanbul ve Travilere. Türkiye ve tüm Avrupa ülkelerine yolcu & yük göndərilir, otobusda siqara içilmez** və s.

Bir başqa əcnəbi də **Digital media**, daha başqası **Mansion siti Quality serviced Apartiments**, daha nə bilim nə deyər yazıb çağırır.

Bizimkilər də başlarını aşağı salıb qədəmbəqədəm onların ləpiri ilə gedirlər; Haraya? Özündən ikraha? Öz çanağını bəyənməməyə? Özünü gözədən düşkün etməyə? Nə üçün?

Nə üçün şəhərimizin qədim yer adları tarixdən silinir, məsələn, **Kömrüçü bazarı** dönüb **Metro siti** olur? Nə üçün bizim şəhərdə gül köşkləri, gözəllik salonları **Kleo-Patra, Missis Viola, Qloria, Afrodita, Jozefina, Monika...** adlanır? Məgər onların hər hansı biri xanım Banuçiçəyin başmağını cütləməyə layiqdir? Nə üçün mebel mağazalarının adı öz dilimizdə deyil? Nə üçün kafelər, restoranlar, mağazalar **Atlantani, Sidneyi, Afinani, Neapolu, Niaqarani, Savannani, Şerlok Holmsu...** reklam edir? Məgər Sidneydə Bakı kafesi var? Yaxud Şerlok Holmsun vətəninə Məlikməmmədi tanıyırlar? Nə üçün televiziya aparıcıları sözlərinə qüvvət vermək üçün yad dillərdən mövzuyla bağlı, guya, tutarlı ifadə tapıb işlədirlər: **ingilislər demişkən, hollandlar demişkən...** Necə ki, bir zamanlar **rus demişkən** dəbdəydi. Bəs, tükəzbanlar, həsənqulular dar gündə dayaq olası sözlər yaratmayıblar? Yoxsa, onların

yaraşığı yad olub? Nə üçün biz yazırıq: **Rebok yaz & yay şəhərdədir; Ofis & dəftərxana ləvazimatı; Telefon & aksesuarlar; Musiqisi & sözləri; Lada & centelman parfum; Əlvida Sevdə Ələkbərzadə sinql + bonus radio Space TV & radio; Frengid kolleksin; Avropa paltarları sekond hand?..** Nə üçün azərbaycanlıya məxsus səsyzma studiyası **Art muzik** adlanır? Nə üçün musiqimizi **pomidora tay tuturuq**? Nəyə görə qovurğaya **qızardılmış buğda** deyirik? Nəyə görə **heç kəs öz ayrıma turş deməz** məsələni **qatığma turş deməz** kimi işlədirik? Nə üçün uşaq aləmi mağazalarını **baby şop** (bəbə yox) adlandırırıq? Nə deməkdir **cavablandırmaq**? Bu necə zaman göstəricisidir: "yeməklərimi teksunla hazırlamayana qədər"; "vaxtikən filan iş filan cür olmuşdu"?..

Mənim müəllimim əfsanəvi Xəlil Rza Ulutürk nitqimizdə işlətdiyimiz hər yad sözə görə bizi beş qəpik cərimə edərdi. Cəriməni ödəyərkən xəcalət çəkərdik. Dilimizi təmiz saxlamağa çalışır və başqalarının da nitqinə nəzarət edər, irad tutar, cərimələyərdir.

İndi düşünürəm ki, o zaman mübarizə aparmaq müəyyən mənada asan idi. Çünki radio, televiziya, mətbuat və ziyalı olan hər kəs ədəbi dilin keşiyindəydi. Milli sərvət məhz **milli sərvət** kimi qorunurdu. Aqillərin, ustaların sözü eşidilirdi. Səhlənkara irad tutanda utanırdı. Halbuki dilin dövlət dili səviyyəsində hüquqi statusu yox idi.

Sırr deyil ki, bu gün xalq efrədə, ekranda, qəzetlərdə ancaq əyləncə axtarır. Aqla, mənəviyyata təsir göstərən sanballı yazıları oxumur, veri-





## ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN ELMİ ƏSASLARI

Şəmistan MİKAYİLOV,  
professor.

Asya BƏKİROVA,  
pedaqoji elmlər namizədi.

**H**ər hansı elm sahəsinin tədrisi metodikasının işlənməsi çox mürəkkəb və çətin işdir. Çətinlik ondan irəli gəlir ki, söylənən metodik mülahizə, verilən tövsiyə müəyyən elmi əsasa söykənməlidir. Elmi əsası olmayan metodik fikir bir səmərə verə bilməz. Bu və ya digər təlim fənninin tədrisi metodikasının elmi əsası, hər şeydən əvvəl, həmin fənnin nəzəri xüsusiyyətləridir. Elmin özünü yaxşı bilmədən onun şagirdlərə öyrədilməsi yollarını düzgün müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Doğrudur, hər hansı fənnin tədrisi metodikası müstəqil elm sahəsidir, lakin bu, bir fənn olaraq ən azı üç elm sahəsinin - tədrisi metodikası işlənən elm sahəsi, psixologiya və pedaqogikanın qovuşduğundan çıxır. Göstərilən tərəflərdən hər hansı birinin tələbi lazımı şəkildə nəzərə alınmadıqda verilən metodik tövsiyənin müvəffəqiyyət qazanmasını güman etmək çətinidir.

Ədəbiyyat tədrisi metodikasının elmi əsasını, hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatşünaslıq elmi təşkil edir. Mə-

təbdə ədəbiyyatın tədrisi metodikasının bilavasitə (əlbəttə, bilvasitə əlaqədar olan elm sahələri də var) əsasını təşkil edən ədəbiyyatşünaslıq elminin tərkib hissələrinə, onların hər birinin predmetinə, tədqiqat sahəsinə dərinlən bələd olmadan, ədəbi materialın ideya-estetik məzmununu mənimsətmək, bir sənət nümunəsi kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz: ədəbiyyatşünaslıq digər elm sahələrinə nisbətən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Xüsusilə ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi barədə mükəmməl məlumata malik olmaq gərəkdir. Tarixlə ədəbiyyat yol yoldaşdır - deyilir. Burada böyük həqiqət var. Unutmaq olmaz ki, ədəbi hadisə tarixi hadisənin zəminində yaranır. Azərbaycan xalqının tarixini, onun keçdiyi mübarizə yolunu lazımı şəkildə bilmədən bu tarixi hadisələri bədii şəkildə özündə əks etdirən ədəbiyyatı tədris etmək, şagirdlərə mənimsətmək üçün səmərəli metod müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Ədəbiyyatımızın qədim və

lişlərdən darıxır. Əlinə bədii ədəbiyyat almır. O unudub ki, öz dili misilsiz dərəcədə gözəldir; ikiqat, üçqat qovuşuq səslərdən uzaq, orfoqrafiyası ilə orfoepiyası arasında kəskin fərq olmayan zərif incidir. Ona görə unudub ki, gün ərzində dəfələrlə bir cür yazılıb başqa cür oxunan **klip time, muzik time, tele time, formula time, on line, sport line, fayans chimento, sinq sonq simens mobil...** kimi dilimizə pərçim edilərək ekranların yuxarı başında oturmuş yad sözlərlə göz-gözə dayanır. Yaxud **transfer, fortuna, xit parad, proje...** əlləməlikləri ilə qarşılaşır. **Başadüşürsüz, elə bil ki, daşıyıcısı, yaşadıcısı, belə deyək, yəni ki** virusları qulaqlarını doldurub. Ona görə də gün-gündən savadsızlaşır. İndi xalqın gündəlik çörək pulu qazanmaq üçün öz əli ilə yazdığı "reklamlar" belədir: **mətbəxt mebeli, alümünüm, Olim maqazini, marojnu, marojna, karbiratr, setqa sifarişi, ehtiyat...**

Demək, "inkışaf" olub. İndi iki yol var: ya gərək hamımız başlayaq əcnəbi dildə yazıb oxumağa (hələlik

bunu təklif verən yoxdur), ya da başqa çarə axtaraq.

Amma bilməliyik ki, dil İlahi nemətdir; İlahi nemətə sayqısızlıq Yaradana naşükürlükdür. Dil canlı varlıqdır, ona kobud yanaşma, etinasızlıq təhqirdir, həm də təhlükəlidir.

Dil milləti millət edən bəlihlərdən biri və birincisidir. Hər xalqın inkışaf etmiş dili yoxdur, hər xalqın dili dövlət atributu deyil. Dilimizdə bu şahanəlik var, azdırmı?

Dilimizin belə bir məqama yetişməsi üçün qeyrətmənd kişilər əsrlər boyunca nələr etməmişlər? Onu "namərbutü nahamvar" vahidlərdən təmizləmiş, qayğısını çəkmiş, inkışaf etdirmiş, qoruyub yaşatmışlar. Bundan sonra da yaşasa, pis olarmı? Bu nə hörmətsizlikdir? Evin içində bu nə arxadan zərbədir? Və...

Və görəsən, Muğdusi Akopgil də dillərinin başına oyun açırlar, ya heç onların dilləri yoxdur, əlifbaları olmadığı kimi?!

Əsmər BƏDƏLOVA,  
pedaqoji elmlər namizədi,  
dosent.

**REDAKSİYADAN.** *Jurnalımızın daimi oxucularından və fəal müəlliflərindən olan pedaqoji elmlər namizədi Ə.Bədəlova dil probleminə öz yazılarında əvvəllər də dəfələrlə toxunmuşdur. Alimin bu məqaləsində də olduqca aktual bir məsələdən dövlət dili statusu almış ana dilimizin işlədilməsindəki nöqsanlardan söhbət açılır.*

*Əziz oxucular, həmin yazını dərc etməklə sizi də bu mövzu ətrafında müzakirələrdə yaxından iştirak etməyə çağırırıq. Dilimizin problemləri, onun bugünkü vəziyyəti ilə bağlı rəy və təkliflərinizi, fikir və mülahizələrinizi bizimlə bölüşün. Axı ana dilimizin saflığını qorumaq hamımızın borcudur.*

*Məktublarınızı gözləyirik.*



müasir dövrlərindən onlarla ədəbi nümunənin adını çəkmək olar ki, tarixə ekskurs etmədən onu şagirdlərə mənimsətmək xeyli çətinidir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi faktlara nəzər salaq: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində İmadəddin Nəsiminin və onun təbliğ etdiyi hürufilik təriqətinin (cərəyanının) mühüm yeri var. Hürufilik müəyyən dünyagörüşü ifadə edən dini-siyasi hərəkatdır, müəyyən tarixi şəraitdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr zəminində yaranmış və sürətlə yayılmışdır. Həmin təriqətin mahiyyətini o ictimai şəraitdən təcrid olunmuş şəkildə izah edib şagirdlərə mənimsətmək olduqca çətinidir. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, Nəsiminin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda Teymurlərə qarşı üsyanların ardı-arası kəsilmirdi. Nəsimi 1394-cü ildə Bakıda Fəzlullah Nəimi ilə görüşür, hürufilik təriqətinin mahiyyəti ilə tanış olur və onu qəbul edir. Bu görüş, bu tanışlıq Nəsiminin yaradıcılıq istiqamətini dəyişdirir. Bu zamandan başlayaraq Nəsimi özünü Nəsiminin tələbəsi hesab edir, hürufilik ruhunda yazaraq geniş xalq kütləsi arasında yaymağa çalışır. Siyasi-fəlsəfi şərtlərdə hürufi fikirlərini təbliğ edir.

Hürufiliyin əsası Nəimi tərəfindən qoyulmuşdur. O, "Cavidannamə" adlı əsərini bu məsələyə həsr etmişdir. Hürufilik hökmdarların, din xadimlərinin əqidələrinə zidd olduğu üçün hürufilər təqib olunurdular. Nəimi 1394-cü ildə Teymurun oğlu Miranşah tərəfindən öldürülür. Ustadın ölümü bütün hürufiləri, o cümlədən Nəsimini ürəkdən sarsıdır. O, vətəndən uzaqlaşaraq Anadoluya gedir, bir müddət orada yaşayır, sonra ərəb ölkələrinə gedir və hürufi ideyalarını yayır, nəhayət, məsləki

uğrunda edam olunur.

Bu qısa xülasədən aydın olur ki, Nəsimi kimi görkəmli bir sənətkarın yaradıcılığından qızıl xətt kimi keçən və ədəbiyyatda bir mərhələ təşkil edən həmin anlayış - hürufilik göstərilən tarixi şəraitlə çox sıx bağlıdır. Məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi prosesində haqqında müxtəsər danışılan tarixi şərait izah olunmadan hürufiliyi, eləcə də Nəsimi yaradıcılığını şagirdlərə mənimsətmək mümkün deyil.

Yaxud xalq yaradıcılığının çox fundamental nümunəsi olan "Koroğlu" dastanının tədrisinə nəzər salmaqla ədəbiyyatla tarixi hadisələrin nə dərəcədə bağlı olduğunu təsəvvür etmək olar. "Koroğlu" dastanı ümumtəhsil məktəblərinin müxtəlif siniflərində öyrədilən və şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanan nümunələrdən biridir. Bu dastan xalq hərəkatının bədii salnaməsi olduğu üçün onu tarixi məlumatdan təcrid olunmuş halda tədris etmək mümkün deyil. Bu zərurət proqramın tələbində də göstərilir. Məktəblərin istifadəsində olan ədəbiyyat proqramında (X sinif) "Koroğlu" dastanının öyrədilməsi ilə əlaqədar tələblərdə deyilir:

"Dastanın tarixi mənbəyi - Cəlalilər hərəkatı. Ədalətsiz bəylər, paşalar və xanların zülmündən əzilən təbəqənin azadlıq dastanı. Çənlibel azadlıqsevərlərin sığınacağı, basılmaz qalası timsalında. Koroğlu surəti. Arxalandığı qüvvələr..." (Bax: Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün "Ədəbiyyat proqramı", "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 27 sentyabr-3 oktyabr, 2002-ci il.)

Əlbəttə, verilən tələb gəlişi gözəllik üçün olmayıb, dastanın yaranma tarixi ilə bağlıdır. Tələbdə Cəlalilər hərəkatının adı çəkilir. Tarixi mən-

bələrdən aydın olur ki, "Koroğlu" dastanı xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu olsa da, onun arxasında real tarixi hadisələr durur. Belə ki, XVI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda, Türkiyənin şərq vilayətlərində hərbi toqquşmalar nəticəsində kəndlər dağılıb xarabazara çevrilirdi. Xalq hərbi toqquşmalara etiraz əlaməti olaraq üsyan edirdi. XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində müxtəlif illərdə baş verən üsyanlar tarixdə "kəndli hərəkatı", yaxud "Cəlalilər üsyanı" adlanır. Ehtimal olunur ki, üsyançılar arasında Koroğlu adlı qəhrəman böyük igidliklər göstərmiş, xalq aşığı onun haqqında nəğmələr qoşub məclislərdə çalıb-oxumuşlar. İllər ötdükcə aşığılar tərəfindən qoşulan şer parçaları bir süjet ətrafında birləşdirilərək sistemə salınıb dastanlaşdırılmışdır.

Deməli, "Koroğlu" dastanının ideya məzmununu tarixi şəraitdən təcrid olunmuş şəkildə mənimsətmək olmaz.

Əlbəttə, belə nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq və onları tarixi baxımdan şərh etmək olar. Lakin bunlara ehtiyac qalmır. Ümumiləşmiş şəkildə qeyd etmək lazım gəlir: ədəbiyyat ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisələrə laqeyd qalmır, onu bədii şəkildə özündə əks etdirir. Məsələn, Hüseyn Cavidin "Topal Teymur" əsərinin mövzusu böyük sərkərdə Teymurləngin hərbi yürüşlərindən götürülmüşdür. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanının mövzusu 1905-1911-ci illərdə baş vermiş inqilabi hərəkat-Səttarxan hərəkatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.S.Ordubadi əsərlərinin bir çoxunun mövzusu tarixi hadisələrdən alınmışdır. S.Vurğunun "Vaqif", C.Cabbarlının "1905-ci ildə" və

s. kimi əsərləri bilavasitə tarixi hadisələrin bədii inikasidir.

Bütün bu deyilənlər və burada göstərilməyən bir sıra faktlar sübut edir ki, tarixi anlayışlar, ayrı-ayrı dövrlərdə baş vermiş tarixi hadisələrə dair biliklər ədəbiyyatın tədrisi metodikasının elmi əsaslarının tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyatın tədrisi metodikasının elmi əsaslarını bu deyilənlərlə - tarixi hadisələrə dair biliklərlə də məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu, olsa-olsa onun bir tərəfidir, yuxarıda deyildiyi kimi onun tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyatın tədrisi metodikasının elmi əsaslarını dilimizin - Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə dair biliklərdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Ədəbiyyatşünaslıq anlayışlarının, demək olar ki, əksəriyyəti dil faktoru ilə bağlıdır. Deyilənlərdən aydın olduğu kimi, bədii əsərin mövzusu-məzmunu daha çox tarixi hadisələrlə - real faktlarla bağlıdır, onun ifadə tərzini, oxucuya, yaxud tamaşaçıya çatdırılması dilin müxtəlif sahələri ilə bilavasitə bağlıdır. Ümumiləşmiş şəkildə demək lazım gəlir ki, nəzmin xüsusiyyətləri, bütövlükdə bədii üslub məsələləri dilçiliklə bağlıdır. Bədii əsərin oxusundan başlamış, nəzəri anlayışların başa düşülməsinə qədər dilimizin xüsusiyyətlərinə əsaslanmadan mənimsətmək mümkün deyil. Bədii əsər üzərində iş zamanı müvəffəqiyyət qazanmaq - əsərin ideya-estetik məzmununu mənimsətmək üçün dilimizin xüsusiyyətlərinə dair lazımı şəkildə bilik tələb olunur. Məktəb təcrübəsinə əsasən diqqəti bəzi məsələlərə yönəltməyi lazım bilir.

Bədii nümunənin ifadəli oxusu, məzmunun mənimsədilməsi üçün ilkin şərtlərdən biridir. Məktəb



təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər, hətta müəllimlərin bir qismi bədii materialın, xüsusilə nəzm parçalarının oxusunda ciddi səhvlərə yol verirlər. Müşahidələrdən yaranan qənaət budur ki, oxu zamanı nəzərə çarpan nöqsanların böyük əksəriyyəti dilimizin orfoepik qaydalarına əməl etməməkdən irəli gəlir. İlk baxışdan çox sadə görünən bu cəhətə əhəmiyyət verilmir, hər kəs öz istədiyi kimi oxuyur, hətta oxuyan öz səhvlərini başa düşür. Orfoepik tələblərə əməl etmir, nəticədə isə fikir dinləyiciyə çatmır. Bunu klassik şerlərin oxusu zamanı daha aydın müşahidə etmək olur. Oxu prosesində səhvlərə yol verməmək üçün dilimizin orfoepik qaydalarını (saitlərin tələffüzü, samitlərin tələffüzü, intonasiya və s.) diqqətlə oxuyub öyrənmək, mənimsəmək və oxu zamanı onlara əməl etməyi diqqət mərkəzində saxlamaq gərəkdir.

Yaxud nəzərdə tutulan fikrin dinləyiciyə çatdırılmasında vurğunun rolunu nəzərdən keçirmək olar. Adı danışıda bu sahədəki qüsurlar, demək olar ki, nəzərə çarpmır, lakin bədii əsərin oxusunda, yaxud da məzmunun danışılmasında vurğudan yerində istifadə etməmək hallarına tez-tez təsadüf edilir. Belə səhvlərə yol verməmək üçün Azərbaycan dilində sözün həqiqi və məcazi mənası, heca, vurğu və onun növlərinin (heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu), hər birinin funksiyası və yeri haqqında nəzəri biliklərə yiyələnmək lazımdır.

Haqqında müxtəşər şəkildə deyilənlər - tələffüz, vurğu dilimizin sadə, lakin olduqca zəruri onlarsız keçinmək mümkün olmayan anlayışlarıdır. Ümumiyyətlə desək, dilin elə bir sahəsi yoxdur ki, ədəbiyyat onunla

bağlı olmasın. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bir sıra ədəbi məsələləri dilçiliyə aid biliklərin köməyi olmadan şagirdlərə mənimsətmək nəinki çətin, bəlkə də mümkün deyil.

**Psixoloji-pedaqoji əsası.** Bədii əsərdə həyat hadisələri kimi, adamların hiss-həyəcanları, istək və arzuları, fikir və düşüncələri də öz ifadəsini tapır. Bu cəhət isə sırf psixologiya ilə bağlıdır. Xüsusilə, lirik janra daxil olan şerlərin əksəriyyəti adamların - lirik qəhrəmanın hiss-həyəcanının ifadəsidir. Ümumiyyətlə, psixologiyaya dair bilikləri yada salmadan bədii obrazı təhlil edib səciyyələndirmək mümkün deyil. Ancaq psixoloji biliklərin köməyi ilə bədii obrazı (istər müsbət olsun, istər mənfəi; istər əsas olsun, istər epizodik) düzgün səciyyələndirmək olar. Nümunə kimi aşağıdakı parçalara diqqət etmək olar: "nilliklər boyu ümumtəhsil məktəblərinin proqramında özünə sabit yer tutan N.Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemadək obrazlara nəzər salaq. Bu əsər haqlı olaraq psixoloji mənzum roman adlanır. Poemada müxtəlif psixologiyalı, bir-birindən fərqli düşünən, hadisələrə ayırı-ayrı cəhətdən yanaşan obrazlar var. Fikir aydınlığı üçün "Məhinbanunun Şirinə öyüd verməsi" hissəsindən Məhinbanu ilə Şirin arasındakı dialoqa nəzər salaq.

*"... Ürəyimə damıb, gələn cahangir,  
Səninlə qovuşmaq niyyətindədir.  
Sənə vurulmuşsa, əgər bu Xosrov,  
Əlinə düşmüşdür çox gözəl bir ov.  
Çox səbirsizdir, sən də yaxşı bax,  
Qorxuram ki, sənə qura bir duzaq.  
Şirin dilə tutar, mən bir söz deyər,  
O şirin halvanı müftəcə yeyər.  
Sən rüsvay olarsan, qalarsan belə,  
Onun könlü coşar, başqa eşq ilə.  
Görsə ki, vəfali, ismətli qızsan,  
Elçi-göndərəcək, adətlə inan.*

*Çox təzətar gülü əldə tutarlar,  
İyləyib-iyələyib, sonra atarlar.  
Bilirsən, başın uca olduğu zaman,  
Xoşdur ərə getmək eşqbazlıqdan."  
Şirin bu sözlərə qulaq asırdı,  
Sanki qulağından sırğa asırdı.  
Qəlbinə yatırdı bu sözlər yaman,  
Onun da könlündə bu oddu yanan.  
Yeddi parlaq göyə and içdi Şirin,  
Müqəddəs kitabə eylədi yəmin:  
"Gözümdən qanlı yaş töksə də*

*heyhat,  
Olsam, olacağam bir halal arvad..."*

Bu parçada müsəlman psixologiyasının bariz ifadəsi anlaşılır. Məhinbanunun xalq adətinə, milli psixologiyaya ürəkdən bağlılığı, vəliəhd Şirinin məhəbbətə həssaslıqla yanaşması (O, Şirinlə sərt də rəftar edə bilərdi) aydınlaşır. Şirin Xosrovu ürəkdən sevsə də, qəlbində məhəbbət hissi tüğyan etsə də, bibisinin sözlərini diqqətlə dinləyərək "qulağından sırğa kimi asırdı". Poemadakı digər obrazlar başqa cür düşünür. Şirin məhəbbətə müqəddəs anlayış kimi baxıb hissələrini cilovlayaraq halal arvad olmaq niyyətindədirsə, Xosrov ona əyləncə kimi baxaraq, necə olursa-olsun Şirindən murad almaq istəyir. Şiruyyə isə başqa psixologiyalı, başqa xarakterli adamdır.

Yaxud M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasından "Anasının Leyliyə nəsihəti" nə nəzər salaq.

*... Key şux! Nədir bu gövtgələr?  
Qılmaq sənə eybuculər?  
Nə üçün özünə ziyan edirsən?  
Yaxşı adını yaman edirsən.  
Derlər, sən eşqə mübtəlasan,  
Bigənələr ilə aşınasan.  
Sən qandanü, eşq zövqü qandan,  
Sən qandanü, dust şövqü qandan.  
Oğlan əcəb olmaz, olsa aşiq,  
Aşiqlik işi qıza nə layiq?  
Ey iki gözüm, yaman olur ar,  
Namusumuzu itirmə zinhar!*

*Biz aləm içində nıknamiz,  
Mərufi-təmami-xasü amiz...  
Tut kim, sənə qiymazam məni-zar,  
Məndən ulu bir müdəbbirin var.  
Neylərsən əgər atan eşitsə,  
Qəhr ilə sənə siyasət etsə...*

Gətirilən parçalarda Şərq qadınlarının timsalı kimi verilən ananın (Leylinin anasının) namus, ismət, qız ləyaqəti haqqında görüşü - psixologiyası ifadə olunur. Psixologiyadan hissələrin xüsusiyyətlərini, insanda tez-tez dəyişən emosional vəziyyəti dərk etmədən bədii əsərə lazımı münasibət göstərmək mümkün deyil. Verilən nümunələr psixologiyanın bir sahəsi ilə - hissələrlə bağlıdır. Bədii materialın başa düşülərək dərk olunmasını digər psixi proseslərdən təcrid etmək olmaz. Əsərdə verilən faktlar üzərində düşünməyin, təhlil-tərkib əməliyyatı aparmağın, nəticə çıxarmağın əsasında təfəkkür prosesi durur. Fikir aydınlığı üçün "Daşdəmir" adlı xalq nağılından aşağıdakı parçaya nəzər salmaq kifayətdir.

"Qadın onun sözünü kəsib dedi:

-İndi ki, Mirzə Möhsündən dərs almısan, onda cavab ver:

Bunu deyib qadın çadrasının altından bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qabağına qoydu. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar, bir top iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız, bir tikə ət, bir də bıçaq var.

Daşdəmir heç bir söz demədən bıçağı götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri bir-cə-bir-cə nara sancıb boşqaba qoydu...

Daşdəmir dedi:

- Xanım, mən səni başa düşdüm, sən mənə bir gizli sirr demək istəyirsən, ancaq qorxursan. Mən də bununla demək istəyirəm ki, mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar,



lar, bu nar kimi oxla doldursalar, yenə də bu sirri heç kəsə açmaram..."

Yaxud Nardan dedi:

- Atam bir armud, bir gavalı, bir əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş göndərib.

Nardan bunu deyib çarşabının altından bir armud, bir dənə də gavalı çıxarıb Daşdəmirə verdi.

Daşdəmir şeyləri görən kimi güldü, dedi:

- Sən düz tapmışan, daş, dəmir, əl dəyirmanı sən dediyin kimidi. Mən də bu meyvələri tapdım...

Nardan, bu armudun adı Abasbəyi armuddu, bu gavalıya da bağbanlar "Vəzir Alı" deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirmanında başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abas bəylə, bir də vəzirə əlaqədardı..."

Xalq nağılından gətirilən parçadan aydın olur ki, nağıl iştirakçıları bir-birinə deyəcəklərini rəmzləmiş əşyalar vasitəsilə bildirirlər. Bu rəmzi fikirləri başa düşmək, adı çəkilən əşyalardan düzgün nəticə çıxarmaq və ifadə olunan fikri oxumaq tələb edilir, düşünmədən, təhlil-tərkib əməliyyatı aparmadan deyilən fikri anlamaq qeyri mümkündür. Bunlar isə təfəkkür prosesi ilə bağlıdır. Bu sahədə müəyyən məsələləri - təfəkkürün əsas cəhətlərini bilmədən bədii əsərdə deyilən eyhamlı fikirləri anlamaq çətindir.

Başqa bir nümunə: böyük mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" poemasının yazılma tarixi barədə məlumat verir. Həmin məlumat oxucunu düşünməyə və hətta müəyyən hesablama aparmağa təhrik edir:

*Dörd min beytdən də çoxdur bu dastan,*

*Dörd aydan az vaxta yazmışam, inan!*

*Əgər başqa işlər olsaydı haram,  
Bu, on dörd gecəyə olardı tamam.  
Bu azad gəlini görən şad olsun,  
Ona abad deyən, qoy abad olsun.  
S.F.D. ili idi, rəcəbin sonu,  
Çox gözəl şəkildə bəzədim onu...*

Bu misralarda oxucu üçün çox maraqlı məlumat var: əsərin həcmi, onun yazılıb başa çatma müddəti, başlıcası isə əsərin yazılma tarixi. Şairin dediyi əbcəd hesabını başa düşmək üçün düşünməli və yüngül bir hesablama aparılmalıdır. Bunun üçün göstərilən hərflərin (S.F.D.) əbcəd hesabında qiymətini bilməli və belə bir hesablama əməliyyatı aparmalıdır.

$S(500) + F(80) + D(4) = 584$ .

Deməli, şairin özünün göstərdiyindən aydın olur ki, bu əsəri hicri tarixi ilə 584-cü ildə yazmışdır ki, miladi tarixi ilə 1188-ci ildə yazıldığını bildirir.

Bu müxtəsər deyilənlər nümunələrdir. Müxtəlif məzmunlu materialları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, ədəbiyyat psixologiyasının bu və ya digər sahəsi ilə bağlıdır. Ona görə də məntiqi olaraq belə qənaətə gəlinir ki, ədəbi materialın mənimsənilməsinin əsasında psixoloji cəhətlər dayanır. Ona görə də ədəbi-bədii materialın öyrədilməsi prosesində şagirdlərin psixologiyasına təsir etmək mühüm metodik yollardan biri hesab edilir.

"Ədəbiyyat tədrisinin pedaqoji əsası" psixoloji əsasına yaxın anlayışdır, ədəbi-bədii materialın şagirdin yaş və anlama səviyyəsinə münasib olmasını nəzərdə tutur. Bu cəhət daha çox proqram və dərsləklərlə bağlıdır. Proqram tərtibçiləri təlim məqsədi ilə söz sənətkarının yaradıcılığından əsər seçərkən, bir qayda olaraq onun daha güclü əsərini seçməyə səy göstərirlər. Əlbəttə, belə də olmalıdır,

lakin bu cəhət həlledici ola bilməz. Bununla yanaşı, təlim baxımından nəzərdə tutulması zəruri olan başqa tələblər də var ki, bunlar pedaqoji əsasla bağlıdır: şagirdin anlaq səviyyəsinə uyğun olmalıdır və tərbiyyəsinə müsbət təsir göstərməlidir. Məktəb təcrübəsinə əsasən, demək olar ki, ədəbiyyatımızda çoxlu gözəl əsərlər var ki, şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olmadığı üçün mənimsənilmir. Məsələn, bütün filoloqların, Nizamişünasların yekdil fikirləri budur ki, Nizaminin yaradıcılığının zirvə nöqtəsi "İskəndərnamə"-dir. Şair lirik şerlərindən başlamış "Xəmsə"yə daxil olan digər poemalarında irəli sürdüyü və dinamik şəkildə inkişaf etdirdiyi bəşəri ideyaları "İskəndərnamə"də yüksək nöqtəyə çatdırır və bədii cəhətdən həll edir. Lakin orta məktəbdə Nizaminin "Xosrov və Şirvan" poeması üzərində geniş iş aparıl

ması tələb olunur, ona görə ki, "İskəndərnamə" əsəri IX sinif şagirdlərinin səviyyəsinə uyğun deyil. Yaxud M.S.Ordubadinin romanları arasında "Dumanlı Təbriz" ideya-məzmunu və sənətkarlıq baxımından fərqlənir, lakin həcmi (dörd cild) onun orta məktəbdə oxunmasına imkan vermir. Yaxud da, nəzm əsərlərinə nəzər salaraq: əruzun ağır bəhrlərində yazılmış əsərləri, heca vəznində çoxhecalı şerləri V-VI sinif şagirdlərinə təqdim etmək pedaqoji-psixoloji cəhətdən düzgün sayıla bilməz.

Bu deyilənlərlə müəllimlərə xatırlatmaq istəyirik ki, ədəbiyyatımızı tədris edərkən, onu elmi əsaslarından təcrid etməsinlər. Bədii əsəri elmi əsaslar üzərində tədris etdikdə oxunan əsər bir sənət əsəri kimi daha dərinlən başa düşülür, dərk olunur. Əsəri bədii cəhətdən qiymətləndirmək üçün elmi faktlar meydana çıxır.

### III NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ CÜMLƏ ÜZVÜ ROLUNDA

**Vaqif QURBANOV,**  
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

**Mahirə ABBASOVA,**  
Naxçıvan MR Şərur şəhər  
2 saylı orta məktəbin müəllimi.

**S**intaksisdən təlimin məzmununu müəyyən edərkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ali və orta təhsildə müəllimlərin əksəriyyəti "Abituriyent" jurnallarında test tapşırıqlarını tərtib edənlərin fikrinə əsaslanaraq

III növ təyini söz birləşmələrini tərəfləri arasına daxil olan sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü kimi götürürlər.

Bu cür yanaşmanı ali məktəblərdə, ibtidai təhsil pedaqogikası, məktəbəqədər tərbiyə, habelə digər



fakültələr və kurslarda dərs deyən müəllimlərin də əksəriyyəti, demək olar ki, düzgün hesab edir. Ancaq bizim müşahidələrimizə görə, tələbələr bu hökmün bütün hallarda düzgün olmadığını sübut etməyə səy göstərirlər. Həmin cəhdlərin də əsasında onların orta məktəbdə öz müəllimlərindən eşitdikləri qəti və aydın mülahizələr dayanır.

Ümumiyyətlə, bu gün həmin məsələdə müəllimlər dilemma qarşısında qalmışlar: necə etməli? Bizim bu məsələdə aşağıda göstərməyimiz əks, lakin əslində elmi cəhətdən doğrudüzgün olan arqument isə qısa ifadə edilmiş olsa, belədir: məsələnin elmi əsasını bilmək lazımdır. Belə ki, test tapşırıqlarını tərtib edənlər sabah öz mülahizələrinin əsasında didaktik amilləri irəli çəkə bilər və göstərirlər ki, orta məktəb şagirdlərinin səviyyəsi üçün pedaqoji amili əsas tutmuşuq, əslində isə heç də bütün III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri araya daxil olan komponentlərlə birlikdə götürülə bilməz. Çox hallarda həmin sözlər üzvlənir, sintaktik sual tələb edir, müstəqil cümlə üzvü kimi, daha konkret desək, təyin kimi işlənir.

O zaman ali məktəb müəllimi hansı mövqedə qala bilər? Deməli, məsələ bizdən bu cəhətə bir qədər ciddi münasibət bəsləməyi tələb edir və bu da tədqiq etdiyimiz məsələnin aktual olduğunu sübuta yetirir. Fikrimizə aydınlıq gətirməkdən ötrü əvvəlcə həmkarlarımızın diqqətini aşağıdakı cümlələrdəki III növ təyini söz birləşmələrinə cəlb etmək istəyirik.

1. Mənim bu sözümdən incimək olmaz.

2. Məktəbin gənc müəllimləri xüsusilə fəal idilər.

3. Yer üzərində ədalətli sülh tərəqqipərvər insanların ən böyük ar-

zusunur.

4. Azərbaycanın qaçqın düşərgələri hələ böyük ümüdlərlə yaşayır.

5. Xəzərin mavi suları güzgü kimi bərq vurur.

6. Sənin Füzulidən oxumağın lap yerinə düşdü.

7. Kəndimizin təhsil almışları içərisində mən də varam.

8. Ayselın səliqə ilə geyinməsi əsl tamaşa idi.

9. Əzizin getdikcə çoxması onun uşaq aləmindən xəbər verir.

10. Şəhərimizin yol mədəniyyəti getdikcə yüksəlir.

11. Quşların aləmi bürüyən səsləri bir anda niyə kəsildi?

12. İtlərin qırıq-qırıq hürüşməsi lap uzaqdan qulağımıza çatırdı.

Əvvələn, seçmə ilə verilmiş ismi birləşmələrin hamısı, elmi qrammatikaya görə, bu sahəni tədqiq etmiş, sintaksis elmində alim-metodoloq kimi tanınmış və güclü istinad mənbəyinə çevrilmiş mərhum professorumuz Muxtar Hüseynzadənin doktorluq dissertasiyasında da, hörmətli professorumuz Yusif Seyidovun söz birləşmələrinə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasında və monoqrafiyalarında da III növ təyini söz birləşməsi sayılır və bu fikrin də əsasında birləşmənin birinci tərəfinin yiyəlik halda olması, ikinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənməsi faktoru durur. Bəs, elə isə həmin birləşmələrin tərəfləri arasına daxil olan komponent nə üçün gah ayrıca bir üzv kimi götürülsün, gah yox?

Bax, bu sualın cavabını verənləri hər kəs səbrlə dinləyib, axıra qədər dərk etmədiyindən məsələyə münasibətdə mövqelər ayrılmışdır. Bu, birincisi. İkincisi - göstərilən nümunələrin əsas tərəflərinə diqqət yeti-

rilməsi amili nəzərə alınmır; aşağıdakılara fikir verək:

mənim bu sözümdən - "əvəzlik" + "isim".

məktəbin gənc müəllimləri - "isim" + "sifət" + "isim".

insanların ən böyük arzusu - "isim" + "sifət" + "isim".

Azərbaycanın qaçqın düşərgələri - "isim" + "sifət" + "isim".

Xəzərin mavi suları - "isim" + "sifət" + "isim".

sənin Füzulidən oxumağın - "əvəzlik" + "isim" + "məsdər".

kəndimizin təhsil almışları - "isim" + "isim" + "fəli sifət".

Ayselın səliqə ilə geyinməsi - "isim" + "isim" + "qoşma" + "fəli isim".

Əzizin getdikcə çoxması - "isim" + "fəli bağlama" + "fəli isim".

şəhərimizin yol mədəniyyəti - "isim" + "isim" (yiyəlik halda) + "isim".

quşların aləmi bürüyən səsləri - "isim" + "isim" + "fəli sifət" + "isim".

İtlərin qırıq-qırıq hürüşməsi - "isim" + "zərf" + "fəli isim".

Göstərilən hər bir birləşmədə tərəflər arasına müvafiq sözlər (nitq hissələri) daxil olub, lakin onların hansılarını cümlənin müstəqil üzvü kimi qəbul etmək olar?

Yuxarıdakı birləşmələrin tərəfləri arasındakı sözlərin nə zaman və nə üçün üzvlənməsi məsələsi mərhum professorlar Əziz Əfəndizadənin 1950-ci illərdən başlayaraq "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalındakı "Suallara cavab" rubrikasında gedən materiallarında, Əli Fərəcovun "Qrammatik məfhumların mənimsədilməsi" adlı doktorluq dissertasiyasında, habelə dosent Əhəd Əhmədovun "VII-VIII

siniflərdə Azərbaycan dili" monoqrafiyasında şərh olunmuşdur. Onlara əsaslanıb deyə bilərik ki, III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına daxil olan sözlərin cümlə üzvü vəzifəsinə münasibət birmənalı olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşməlidir:

1. Əgər birləşmə "isim+isim" və ya "əvəzlik+isim" modelinə uyğun qurulmuşsa, deməli, bu tipli birləşmələrin arasına daxil olan söz təyinedici mənə daşıyır və müstəqil təyin hesab olunur; məsələn: **məktəbin gənc müəllimləri** birləşməsində olduğu kimi. ("Məktəbin gənc müəllimləri xüsusilə fəal idilər" cümləsində **məktəbin müəllimləri** - mübtədə, **fəal idilər** - xəbər, **gənc** - təyin, **xüsusilə** - zərfləkdir).

III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına daxil olan bu sözlərin sərbəstliyi göz qabağındadır; ona görə ki, tərəflər arasına daxil olan "gənc" sözü aid olduğu tərəflə yanaşma əlaqəsindədir. Bu amili nəzərə almaq mütləq vacibdir.

2. Əgər III növ təyini söz birləşməsi "əvəzlik" + "sifət" və yaxud "isim" modelinə uyğun qurulubsa, yəni də burada sərbəst üzvlənmə müşahidə olunur: məsələn: **mənim bu söhbətim** (burada da "Mənim bu söhbətimdən yorulmaq olmaz" cümləsi belə üzvlənir: **yorulmaq olmaz** - xəbər, **mənim söhbətimdən** - tamamlıq, **bu** - təyindir).

Bundan yuxarıdakı cümlədə olan vəziyyət burada da müşahidə olunur - yəni "bu" sözü aid olduğu tərəflə, sözlə yanaşma əlaqəsindədir.

3. Nəzərə almaq lazımdır ki, birinci tərəfi əvəzliklə, ikinci tərəfi isə isim və yaxud da sifətlə ifadə olunan birləşmələrin tərəfləri arasına daxil



olan sözlərin sərbəstliyi də göz qa-  
bağındadır. **Mənim yaxın dostum,  
bizim vəfali dostlarımız, sənin səda-  
qətli rəfiqələrin, Bakının sayrışan ul-  
duzları, dağların ürək açan mənzərə-  
ləri** bu vəziyyətdə əgər cümlənin  
mübtədasi, tamamlığı, xəbəri möv-  
qeyində olsalar, onların təyinedici  
sözləri mütləq cümlənin təyini kimi  
götürülməlidir; çünki belə hallarda  
cümlə sərbəst şəkildə üzvlənir.

4. Əgər cümlədə III növ təyini  
söz birləşməsi "isim" + "məsdər",  
"isim" + "feli sifət" və yaxud "isim"  
+ "feli isim" modelinə, yaxud da  
"əvəzlik" + "məsdər", "əvəzlik" +  
"feli sifət", "əvəzlik" + "feli isim"  
modelinə uyğun qurulubsa, kompo-  
nentlər arasındakı sözü sərbəst şə-  
kildə bir üzv kimi götürmək olmaz.  
Məsələn üçün, "İtlərin qırıq-qırıq  
hürüşməsi lap uzaqdan qulağımıza  
çatırdı" və yaxud da "Əzizin getdik-  
cə coşması onun daxili aləmindən xə-  
bər verirdi" cümlələrində biz "qırıq-  
qırıq", "getdikcə" sözlərini fellərlə  
ifadə olunan tərəflərdən ayıra bil-  
mərik. Ona görə ki, birləşmələrin  
aparıcı tərəflərinə hər hansı bir  
üzvün sualını verə bilmirik. Baxaq:  
Əzizin getdikcə coşması - nə?, onun  
aləmindən - nədən?, xəbər verirdi -  
nə edirdi?. Deməli, burada **getdikcə**  
sözü ona görə ayrılıqda müstəqil  
üzv olmadı ki, həmin söz isimləşən  
fele bağlıdır; "onun daxili aləmin-  
dən" birləşməsinin üzvlərə  
bölünməməyinin isə başqa bir səbə-  
bi var. Belə ki, dilimizdə həmin bir-  
ləşmə məhz o şəkildə işlənir. Onun  
daxili aləmi, "daxili" sözü olmadan  
həmin cümlə də işlənməzdi. Əlbəttə,  
bu da tamam başqa bir xüsusiyyət  
kimi nəzərdən qaçırılmamalıdır.

5. III növün tərəfləri arasına da-  
xil olan sözlər əsas tərəflə münasi-

bətdə yanaşma və idarə-uzlaşma  
əlaqəsində də ola bilər; lakin bu za-  
man əsas prinsip o olmalıdır ki,  
"əvəzlik" + "isim" (mənim dostum,  
sənin düşmənin), habelə "isim" +  
"isim" (məktəbin direktoru, kəndin  
yolu) və s. tiplilərin tərəfləri arasına  
daxil olan sözlər öz sərbəstliklərini  
yanaşma əlaqəsində olanda saxlayır  
və müvafiq bir üzv, yəni təyin olur.

Bütün bunlar əsas tərəfi isimləşə-  
rək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul  
edən söz birləşmələrinə aid deyil.  
Eyni zamanda "əvəzlik" + "isim" və  
"isim" + "isim" tiplilərin sərbəstliyi,  
tərəfləri arasına söz daxil olarkən  
sərbəst üzvlənməsi, onların tək-tərf-  
li işləmə bilmələri ilə də əsaslı sayıl-  
malıdır.

6. Biz onu da nəzərə alırıq ki, III  
növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri  
arasına söz daxil olması nitqdə istə-  
nilən qədər müşahidə olunur. Test  
tapşırıqlarını hazırlayanlar bu mə-  
sələnin ikili xarakterini nəzərə alır-  
larsa da, ali təhsildə bunların üz-  
rindən sükutla keçmək olmur.  
Həmkarlarımızı nə qədər inandır-  
mağa çalışsaq da, onlar yenə tərəf-  
lər arasına daxil olan sözü yerinə və  
xarakterinə görə birləşmənin əsas  
tərəfinin təyini kimi götürməyi guya  
tərəflərin parçalanması kimi başa  
düşürlər. Belə yerdə biz professor  
Y.Seyidovun bu fikrini misal gətir-  
məyi lazım bilirik: III növ təyini söz  
birləşmələrinin birinci tərəfinin təyi-  
ni ola bilirsə, bəs ikinci tərəfinin  
niyə olmasın: Məsələn: **Orta** məktə-  
bin **əlaçı** şagirdlərinə də söz verildi.  
Burada **orta** sözü birləşmənin birin-  
ci tərəfinin, **əlaçı** sözü isə ikinci tər-  
finin (yəni şagirdləri) təyindir.

Professorun bu fikri də bizim  
mülhizələrimizə qüvvət verir.

## NƏZM ƏSƏRLƏRİNİN ÖYRƏDİL- MƏSİ ÜZRƏ APARILAN İŞİN NİTQ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Elmira İSMAYILOVA,  
Səbail RTŞ metodkabinetinin direktoru,  
ali kateqoriyalı metodist-müəllim.

**N**əzm nitqin xüsusi for-  
ması olub, ciddi ölçüyə,  
qaydalara tabedir. Elə  
buna görə də nəzmin spesifik xüsu-  
siyyətləri barədə dolğun təsəvvürə  
malik olmadan şərh nümunələrini  
düzgün oxumaq mümkün deyil. Bu,  
hələ işin bir tərəfidir; nəzm haqqın-  
da aydın təsəvvür yaranmadıqda şərh  
nümunələrindəki bədii gözəlliyi  
duymaq, onlardakı söz və ifadələr-  
dən faydalanmaq da mümkün ol-  
mur. Belə bir cəhət də unudulmamalıdır  
ki, istər nəzm əsərlərində, istər-  
sə də nəsr nümunələrində işlədilmiş  
sözlərin şagird nitqində özünə yer  
tapması o vaxt reallaşır ki, onların  
həm leksik, həm də poetik mənaları  
mənimsənilmiş olsun. Bəzən belə  
faktla da qarşılaşırıq ki, sözün leksik  
mənası məndə daşdığı, ifadə etdiyi  
mənaya uyğun gəlmir.

Fikir aydınlığı üçün Nəsiminin  
"Məndə sığar ..." qəzəlindən bəzi  
beytləri nəzərdən keçirmək olar:

...Zərrə mənəm, günəş mənəm,  
çar ilə pəncüşeş mənəm,  
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə  
sığmazam...

Yaxud:

Nar mənəm, şəcərə mənəm, arşə  
çıxan həcər mənəm,  
Gör bu odun zəbanəsin, mən bu  
zəbanə sığmazam.

Bu beytlərdə nəzərə çarpan emo-  
sionallığı, poetik gücü duymamaq  
mümkün deyil, lakin onu yaradan  
cəhətləri izah etmək üçün misralar-  
da işlənen sözlərin leksik mənasını  
bilmək kifayət etmir. İlk oxudaca  
sözlərin hamısı başa düşülür, lakin  
beyt daxilində işləndiyi rəmzi mənə-  
ni bilmədən fikir oxuyana, yaxud  
dinləyəne çatmır. Belə olduqda isə  
nitqin inkişafına, bədiiyyətinə və  
ümumiyyətlə, oxucuya təsirindən  
danışmaq mümkün deyil. Göstəri-  
lən beytlərdəki bəzi sözlər hətta iki  
və daha artıq mərhələdə (əgər belə  
demək mümkündürsə) izah tələb  
edir. Məsələn, "...çar, pəncüşeş"  
sözlərinin əvvəlcə leksik mənasını  
şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq la-  
zımdır. Bunlar fars sözləridir, say  
bildirir: çar (bu söz çahar kimi işlə-  
dilir) - dörd, pənc - beş; şeş - altı de-  
məkdir. Bu lüğəti mənə şəri poetik  
cəhətdən başa düşməyə, şairin niy-  
yətini anlamağa kömək etmir.  
Onun üçün də həmin sayların rəmzi  
mənalarının açılması zəruri olur.



Klassik ədəbiyyatımızda (həm də təkcə Azərbaycan yox, digər türk xalqlarının, ərəblərin, farsların ədəbiyyatında da) bu sayların hər biri konkret rəmzi mənə daşıyır: 4 (çəhar) - dörd ünsür (od, su, hava, torpaq), yaxud dörd müqəddəs kitab - Zəbur, Tövrat, İncil, Quran; 5 (pənc) - ətraf mühiti dərk etmək üçün duyğu üzvü (görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə, toxunma); 6 (şəş) - tərəf (sağ, sol, ön, arxa, aşağı, yuxarı). Aydın olur ki, yuxarıdakı misralarda işlədilən say adları şairin hüruflilik görüşləri ilə bağlı işlənmişdir.

Yaxud: "nar mənəm, şəcər mənəm, ərşə çıxan həcər mənəm" misrasında "nar", "şəcər", "həcər" sözləri ərəb sözləridir: **nar** - od, atəş; **şəcər** - ağac; **həcər** - daş deməkdir, lakin həmin sözlərin leksik mənaları şairin ideyasının açılmasına, başa düşülməsinə imkan vermir. Ona görə də onların rəmzi mənalarını bilmək tələb olunur. Bu sözlərin hər biri müqəddəs bir anlayışı bildirir, dini rəvayəti ifadə edir:

"**Nar**" sözünün bildirdiyi od hamının başa düşdüyü od, atəş mənasında deyil. Dini rəvayətə görə Turi-Sinada Allah Musa peyğəmbərin gözüne uzaqdan od şəklində görünmüşdür.

Beytdə işlədilən "**şəcər**" sözünün ifadə etdiyi ağac da adi ağac olmayıb, İsa peyğəmbərin dünyaya gəlməsi şəraitini ilə bağlıdır. Bu barədə rəvayət olunur: İsanın anası Məryəm Beytül-Müqəddəsdən (Yerusalimdən) qaçarkən yolda doğmalı olur. O, burada bir quru xurma ağacına söykənib İsanı doğur, ağacın dibindən bulaq qaynayır, mələklər bulağın suyu ilə İsanı yuyur-

lar, sonra Məryəm quru xurma ağacını silkəyir, ağacdan təzə xurmlar tökülür. Göründüyü kimi, həmin ağac qeyri-adi ağacdır.

"**Həcər**" sözünün ifadə etdiyi daş da hamının hər yerdə rastlaşdığı daş olmayıb, Məkkədə müsəlmanların öpdükləri müqəddəs sayılan qara daşdır.

Azərbaycan klassik şeri informasiya tutumu baxımından çox zəngindir. Klassik sənətkarların - Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İmaddəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və başqalarının yaradıcılığına məzmun baxımından yanaşdıqda nitq inkişafı üçün nə qədər faydalı olduğunu duymaq çətin deyil. Bu şərtlə ki, onlardakı fikir aydın olsun. Bu isə poetik parça üzərində geniş, hərtərəfli iş aparmağı tələb edir.

Şagirdlərin şer əzbərləməsinin nitqin inkişafına, gözəlliyinə və bədiiyyətinə təsirini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Bakı şəhərindəki 239 sayılı məktəbdə eksperiment aparıldıq. Eksperiment materialı kimi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeması seçilmişdi. Əsərdən aşağıdakı parçanın üzərində iş aparılması məqsəduyğun sayılmışdı:

*Sərxoş bülbül kimi gələndə Barbəd,  
Su kimi axırdı əlində bərbət.  
O, çala bildiyi yüz xoş nəğmədən,  
Seçdi otuzunu - özü bəyanən.  
Bu otuz nəğmə ki, Barbəd çalırdı,  
Gah ürək verirdi, gah can alırdı.  
"Gənci-bədavərd"lə məclisi açdı,  
Ağzı hər nəfəsdə xəzinə saçdı.  
"Gənci gav" başladı, coşdu üfşüqlər,  
Yer öküzün verdi, nisar etdi zər...  
"Şadırvan mirvarid" oxuyan zaman,  
Mirvari saçdı dodaqlarından...  
"Kini-Səyavuşa" vuranda barmaq,  
Səyavuş qanıyla dolurdu qulaq.*

"Kini-İrac"ına açanda meydan,  
Qisası başlardı təzədən cahən...

Nizami Gəncəvinin əsərləri tərcümədə oxunduğundan çətin sözlərin sayı nisbətən azdır. İlk nəzərdə düşünülə bilər ki, Nizaminin əsərlərini əzbərləməkdə, məzmununu başa düşməkdə çətinlik meydana çıxmaz. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu müəyyənləşdirmək üçün verilən parça ilə əlaqədar şagirdlərə aşağıdakı suallar təqdim olundu:

1. Verilmiş şer parçasını əzbər öyrənin (Şeri neçə dəfə oxuduqdan sonra əzbər öyrəndiyinizə diqqət edin).

2. Şerdəki çətin sözləri qeyd edin, onları düzgün tələffüz etməyə, ahəngə uyğun deməyə çalışın.

3. Misralarda nədən danışıldığıni öz sözlərinizlə ifadə edin.

Tapşırığın icrasının yoxlanması zamanı məlum oldu ki, 25 şagirddən 11 nəfəri tapşırığın heç birinə cavab hazırlamamışdır. 14 nəfər - sinifdəki şagirdlərin 44 faizi verilmiş parçanı əzbərləmişdi. Şeri əzbərləyənlər isə ciddi səhvlərə yol vermişdilər. Şagirdlərin bəziləri şeri 8, bəziləri 10, bəziləri 12 dəfə oxuduqdan sonra əzbər öyrəndiklərini etiraf etdilər. Misralarda "bərbət", "gənci-bədavərd", "gənci-gav", "nisar", "şadırvan", "kini-Səyavuş", "kini-İrac" kimi söz və ifadələri başa düşmədiklərini dedilər. Bu sözlərin tələffüzündə də səhvə yol verilirdi. Məsələn, "kini -Səyavuş" birləşməsində "kini" sözünü "kini" (qısa) şəklində tələffüz edirdilər. Belə oxu tərzini isə məzmunun başa düşülməsinə imkan vermir və dinləyicidə rəğbət yaratmır. Nəzərə alınmalıdır ki, "kini" sözü birləşmə (Səyavuş kini, ya-

xud Səyavuşun kini deməkdir) daxilində oxunarkən birinci "i" adi halda olduğundan xeyli uzun tələffüz olunmalıdır.

Belə bir qənaətə gəldik ki, qeyd olunan söz və birləşmələrin mənası (xüsusilə mətnədə kəsb etdiyi mənə), izah yolu ilə şagirdlərə anladılarsa, şer parçasının oxusunda səhvə yol verilməz və o tez əzbərlənər. Ona görə də, digər IX sinifdə verilmiş parça üzərində aşağıdakı məzmununda izahat işi aparmağı müəllimə tövsiyə etdik. O, müxtəlif lüğətlərdən istifadə edərək şagirdlər üçün çətin sözlərin ətraflı izahını verdi:

**Barbəd** - Xosrovun musiqiçisinin adıdır. Bu sözlə oxşar olan "**bərbət**" isə qədim simli musiqi alətidir. Məşhur musiqiçi Barbəd bu alətdə çalırdı. Poemada deyildiyi kimi, o, həmin alətdə yüz hava çalırmış.

"**Gənci-bədavərd**" - Barbədin məharətlə çaldığı musiqi havalarından biri belə adlanır; külək gətirən xəzinə deməkdir. Birləşmədəki "**gənc**" fars sözüdür, xəzinə deməkdir; "**bədavərd**" farsca iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: **bad** - külək, yel; **avərd** - ("avərdən" felindəndir) gətirmək mənasındadır. Başqa ölkəyə məxsus olan içi xəzinə dolu gəmini külək Xosrovun ölkəsinə gətirib çıxarmış, bu münasibətlə Barbəd bir hava bəstələmiş, adını "Gənci-bədavərd" qoymuşdur.

"**Gənci-gav**" - öküz xəzinəsi deməkdir. "**Gav**" fars sözüdür, **öküz** mənasını bildirir. Orta əsrlərdə çalınan musiqi havasının adıdır. Bunun da maraqlı yaranma tarixi var...

"**Şadırvan mirvarid**" - musiqi adıdır. Əsl adı "şadırvan"dır. Barbəd Xosrovun bir ziyafət məclisində bu havanı çalarkən çox böyük mə-



harət göstərmişdir. Xosrov Barbədin məharətinə heyran olmuş və onun başına bir qab mirvari tökdürmüşdür. Bundan sonra həmin havanın adı "Şadırvan mirvarid" qalmışdır.

"**Kini-Səyavuş**" - "Səyavuş qisası" deməkdir, görkəmli fars-tacik şairi Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sindəki qəhrəmanlardan olan Səyavuşun adı ilə bağlıdır. Deyildiyinə görə, İran şahı Keykavusun oğlu Səyavuş Turan hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən öldürülmüş, Keykavus və Rüstəmi-Zal onun qisasını almaq üçün "Kini-Səyavuş" deyərək müharibəyə girişmişlər. Bu hava çalındıqda dinləyicilər cuşa gəlirmiş.

"**Kini-İrac**" də orta əsrlərdə çalınan bir musiqi havasının adıdır. Bu da "Şahnamə" qəhrəmanlarından olan İracin adı ilə bağlıdır. İran hökmdarından olan Firidunun oğludur. İracin Tur, Səlm adlı iki qardaşı olub. Firidun öldükdən sonra Turla Səlm birləşib qardaşları İraci öldürmüş, şahlığın İracə məxsus hissəsinə də sahib olmuşlar. İracin oğlanları atalarının qisasını almaq üçün "kini-İrac" deyə əmiləri ilə müharibə etmişlər.

Müşahidə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, şer parçası üzərində bu şəkildə aparılan izahat işi nəzmlə verilmiş məzmunu şagirdlərin anlamaları üçün olduqca faydalıdır. İlk növbədə ona görə ki, verilən izah şagirdlərin marağına səbəb olur. Söz və ifadələrin mənası aydın olduqca, şagirdlər misralar arasında məntiqi əlaqəni, beytlərin məna tutumunu daha yaxşı dərk edir. Bu da öz növbəsində yadda qalmanı asanlaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, eksperimental sinifdə şa-

girdlərin həmin şer parçasına münasibəti - müəllim tərəfindən verilən sualları cavablandırmaları digər sinifdə (kontrol) şagirdlərin cavabından əsaslı şəkildə fərqlənir. Eksperimental və kontrol siniflərdə oxuyan şagirdlərin göstərilən parça ilə bağlı suallara cavablarında kəskin fərq alındı. Hər şeydən əvvəl, kontrol sinifdə oxuyan şagirdlərin 44 faizi (25-dən 14-ü) şer parçası ilə əlaqədar verilən tapşırığı yerinə yetirməmiş, sualları cavabsız qoymuş, cavab verənlər isə ciddi səhvlərə yol vermişdilər. Düzgün cavab 12 faiz təşkil etmişdir.

Eksperimental sinifdə oxuyan şagirdlərin (23 nəfər) hamısı suallar əsasında ciddi fəallıq göstərirdilər. Məqbul cavab 66 faiz olmuşdur. Maraqlı cəhət budur ki, eksperimental sinfin şagirdləri üzərində iş aparılan şer parçasında sözlərin tələffüzündə səhvə az yol verirdilər.

Nitq inkişafı baxımından poetik parçalar (xüsusilə klassik şer nümunələri) üzərində iş aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

1. Çətin sözlərin izahı üzrə iş;
2. Sözlərin düzgün tələffüzünə nail olmaq üçün aparılan iş;
3. Sözlərin, eləcə də misranın poetik mənasının izahı üzrə iş;
4. Şerin vəznini, bölgüsünü, qafiyə sistemini müəyyənləşdirmək üzrə iş;
5. Poetik parçanın ifadəli oxusu üzrə iş.

Poetik mətndəki sözlərin şagirdlərin nitqinə tədricən keçməsi üçün aparılan işi M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasından aşağıdakı parçanın nümunəsində verməyi məqsəduyğun sayırıq:

...*Bir neçə pərirux ilə həmdəm,  
Məcnuni-şikəstədən müqəddəm,  
Leyli güzar etmiş o fəzaya,  
Salmış gülü lələ üzrə sayə.  
Bir səbzəyə səbz xərgəh urmuş,  
Məh səhni-çəməndə halə qurmuş.  
Qönçə kimi ol lətif xərgəh,  
Gül bərgi kim içində ol mah.  
Məcnunə müqabil oldu Leyli,  
Bəhri-ğəmə yetdi dərd seyli:  
Leyli demə - şəm'i-məclisəfruz,  
Məcnun demə - ataşi-cigərsuz.  
Leyli demə - cənnət içrə bir hur,  
Məcnun demə - zülmət içrə bir mur.  
Leyli demə - övci-hüsnə bir mah,  
Məcnun demə - mülki-eşqə bir şah.  
Leyli demə - bir yeganeyi-dəhr,  
Məcnun demə - bir fəsaneyi-şəhr.*

Bu parça poemanın ideya-estetik məzmunu ilə sıx bağlıdır. Şair bu parçada qəhrəmanlarını oxucularına sevə-sevə təqdim edir, poetik yolla qəhrəmanlarının portretini yaradır. Bu parçanın şagirdlər tərəfindən necə başa düşüldüyü ilə maraqlandıq. Marağımıza səbəb şerin oxusunda çox ciddi nöqsanların müşahidə olunması idi. Qənaətimizə görə, əsərin oxusunda qabarıq nəzərə çarpan nöqsanların səbəbi sözlərin lüğəti mənasını şagirdlərin bilməmələridir. Üstəlik, misralar poemanın vəzninin tələblərinə uyğun oxunmur.

Eksperiment apardığımız 91 sayılı məktəbin müəllimi S.Tahirli nəzərdə tutulan parçanı sinifdə ifadəli oxudu (əlbəttə, müəllim həmin parçanın oxusuna ciddi hazırlaşmışdı). Sonra şagirdlərə müraciət etdi:

- Poemanın bu parçasında sizin üçün çətin sözlər çoxdurmu?

- Burada işlənən sözlərin çoxunu başa düşmək çətinidir.

- Lüğət dəftərinizi çıxarın, çətin sözlərin mənasını yazacaqsınız (Bu-

rada həmin sözlərin bir qismi verilir).

**Pərirux** - pəri üzlü, gözəl

**Səbzəyə səbz** - yaşillıq, çəmən, yamyaşıl

**Xərgəh** - çadır, alaçıq, xeymə

**Urmuş** - qurmuş

**Halə** - ayın ətrafında görünən parlaq dairə

**Gül bərgi** - gül yarpağı

**Bəhri-ğəm** - qəm dəryası

**Dərd seyli** - dərd seli

**Şəm'i məclisəfruz** - məclisi işıqlandıran şəm

**Ataşi-cigərsuz** - ciyər yandıran

**Cənnət içrə bir hur** - cənnətdəki gözəl qız

**Övci hüsnə bir mah** - gözəllik zirvəsinin ayı

**Mülki-eşqə şah** - eşq mülkünün şahı

**Yeganeyi dəhr** - zamanəsinin yeganəsi

**Fəsaneyi-şəhr** - ölkə-məmləkət əfsanəsi...

Lüğət üzərində iş aparılarkən sözün lüğəti mənasının, eləcə də mətndə kəsb etdiyi mənanın düzgün müəyyənləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Hələ kifayət qədər lüğət ehtiyatına malik olmayan şagirdlərin öyrəndikləri təhrif olunmuş məna onların hafizəsində möhkəmlənir, öz nitqlərində də həmin sözü düzgün işlətmirlər.

Eksperimentin nəticələrindən aydın olur ki, bədii mətndəki sözlərin mənasını qavrayan şagirdlər, yeri gəldikcə, onlardan nitqlərində istifadə edirlər. Bu məsələdə müəllim diqqətli olmalıdır, öyrənilmiş sözlərin şagird nitqinə yol tapmasına və fəal işlənməsinə çalışmalı, bu işdə, əlbəttə, özü nümunə göstərməlidir.



## YARIMÇIQ CÜMLƏ HAQQINDA

Sədaqət HƏSƏNOVA,  
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi,  
filologiya elmləri namizədi.

**D**ilçilik elmində mükəmməl elmi izahını tapmamış, mübahisəli məsələlərdən biri də yarımçıq cümlədir. Bu mübahisələr, əsasən, yarımçıq cümlələrdə hansı üzvün buraxılması və belə cümlələrin nitq vahidi kimi izah olunması ilə əlaqədardır. Bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında yarımçıq cümlə baş üzvləri buraxılan cümlə kimi izah edilir: "Baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılmış cümləyə yarımçıq cümlə deyilir". Lakin ədəbi-bədii nümunələr göstərir ki, yarımçıq cümlə hər hansı bir cümlə üzvünün və ya üzvlərin buraxılması nəticəsində formalaşır ("Azərbaycan dili", Bakı, 1961, səh.210). "Yarımçıq cümlələrdə bir və ya bir neçə cümlə üzvünün buraxılması adi bir sintaktik normadır" (Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dili", Bakı, "Maarif", 1985, səh.279).

Deməli, dilçilik elmində artıq belə bir fikir formalaşmış ki, yarımçıq cümlədə nəinki baş üzv və ya üzvlər, hətta ikinci dərəcəli üzvlər də buraxıla bilər. Belə cümlələrin yarımçılığı da elə bununla əlaqədardır. Əslində, yarımçıq cümlələr bütöv cümlələr kimi mənə bitkinliyinə malikdir, onlarda semantik tamlıq qaydasındadır, sadəcə olaraq, belə cümlələr qrammatik (və ya zahiri) baxımdan nizamlı deyil. Belə cümlələri bütöv cümlələrlə müqayisə edənlər onların semantik bitkinliyinə əsaslanırlar. Son dövr dilçilik ədəbiyyatlarında yarımçıq cümləyə belə bir tərif verilir: "Buraxılmış üzvləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərin forma və məzmununa əsasən bərpə olunan cümlələrə yarımçıq cümlələr deyilir" (Q.S.Kazımov, "Müasir Azərbaycan dili", Bakı, "Ünsiyyət", 2000, səh.195).

Doğrudan da, yarımçıq cümlədəki buraxılmış (daha doğrusu, istifadə edilməmiş və ya istifadəsinə ehtiyac duyulmamış) hər hansı bir üzvü yənidən həmin cümləyə əlavə etmək olar. Lakin belə süni quraşdırma həmin cümlələrin məzmun keyfiyyətini aşağı salır. Bundan başqa, bu proses dilin normalarının pozulması ilə nəticələndiyi üçün üslub baxımından nöqsanlıdır. Yarımçıq cümlələrdə bütöv cümlələrə xas olan üzvlərin işlənməsi onun həm formasına, həm də məzmununa xələl gətirir. Belə ki, yarımçıq cümləyə "zorla" qondarılan sözlər (üzvlər) onu yarımçılıqdan çıxarır, yəni forma baxımından onu zədələyir. Həm də bu zaman yarımçıq cümlənin mənə-məzmun təsiri bir qədər azalır. Ona görə ki, yarımçıq cümlələr qrammatik baxımdan geniş quruluşa malik olmasa da, fikri, mənəni çox mükəmməl şəkildə ifadə edir. Bütöv cümlə üzvlərinin iştirakı əsasında qurulan bir cümlənin ifadə etdiyi fikri bəzən bir sözdən ibarət olan yarımçıq cümlə daha əlverişli şəkildə çatdırır. Çünki həmin söz adı söz deyil, kommunikativ dil vahididir.

Yarımçıq cümlələr daha çox şifahi nitq elementi kimi səciyyəlidir: "Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün xarakterik olmaqla bərabər, bədii ədəbiyyatda, xüsusən, dialoqlarda və qismən təsvirlərdə işlənir" (Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov, "Müasir Azərbaycan dili", Bakı, "Maarif", 1985, səh. 279). Sözsüz ki, yarımçıq cümlənin tarixi qədim deyildir. Professor R.Məhərrəmov və professor M.Cahangirov yarımçıq cümlənin Azərbaycan ədəbi-bədii dilində XIX əsrin ortalarından inkişaf etməyə başladığını göstərir. Bunun səbəbi isə, qeyd edildiyi kimi, danışq dili əsasında qurulan dram əsərlərinin yaranması və bundan başqa, tiplərin danışq xüsusiyyətlərini əks etdirmək imkanına malik olan nəsrin inkişafıdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, şerlərdə yarımçıq cümlə işlənmir. Doğrudur, lirik əsərlər üçün yarımçıq cümlə xarakterik olmasa da (halbuki belə əsərlərdə də yarımçıq cümlə nümunələri var), epik əsərlərdə belə cümlələrin işlənmə imkanı genişdir.

Yarımçıq cümlə üzvlərinin tam olmamasına görə yarımçıqdır, fikir və mənəsinə görə bütövdür. Hazırda yarımçıq cümlədən yazılı nitqdə də çox istifadə olunur. Bu cümləni yalnız şifahi nitqlə bağlayanlar onun dialoqla əlaqəsinə əsaslanırlar. "Yarımçıq cümlələr elə özlüyündə dialoq nitqinin məhsuludur, bu nitqdə yaranır və yaşayır, onların linqvistik təbiəti də dialoqla əlaqədar izah və şərh edilməlidir". Lakin monoloji nitqdə də yarımçıq cümlənin mövqeyi kiçik deyil. Deməli, cümlənin bir çox növləri yarımçıq ola bilər, lakin bir həqiqət unudulmamalıdır ki, yarımçıq cümlələr dialoq zəminində daha yaxşı və tez anlaşılır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında yarımçıq cümlələr haqqında "mətni (kontekstual) yarımçıq cümlə", "situativ (situasiya ilə bağlı) yarımçıq cümlə",

"elliptik yarımçıq cümlə", terminləri işlənir.

Mətni yarımçıq cümlə adı onun mətn daxilində reallaşması, mətndən kənarında bitmiş fikir ifadə edə bilməməsi kimi izah olunmaqdan irəli gəlir. Onlar mətndən asılı cümlələr hesab edilir. Əslində, yarımçıq cümlə mətnin mənəsinə tamamlayan cümlədir. Mətnlə yarımçıq cümlə münasibəti qarşılıqlıdır, əgər yarımçıq cümlə mətndən asılıdırsa, mətn də öz növbəsində yarımçıq cümləsiz "yarımçıq" olar və sözsüz ki, emosional mənə və intonasiya baxımından bu naqislik daha çox nəzərə çarpar.

Situativ yarımçıq cümlə anlayışına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün fikirlər müəyyən situasiya ilə bağlıdır və fikir də cümlədə əks olunduğundan bu, bütün cümlələrə aiddir. Situasiya terminini yalnız yarımçıq cümlə ilə bağlamaq düzgün deyil.

Ellipsis (elleipsis) mənşə baxımından yunan sözü olub "nitqdə sözün buraxılması" mənəsinə işlənir. Sözün (və ya cümlə üzvünün) buraxılması "yarımçıq" sözündə öz əksini tapır. Yəni **elliptik**, yaxud **yarımçıq** eyni mənada işlənən sözlərdir. "Yarımçıq" sözünün qarşısında "elliptik" sözünün işlənməsi dil qanunlarına görə doğru deyil və üslub baxımından qüsurludur.

Yarımçıq cümlənin dildə çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cümlə nitqin aydınlığına xidmət edir. O, təkrara yol verilməmək məqsədi ilə işlənərək nitqin sürətinə şərait yaradır. Yarımçıq cümlənin **ən mühüm cəhəti budur ki**, o, nitqə xüsusi bir təbiilik gətirir, emosional təsir yaradaraq müxtəlif münasibətləri ifadə edir.

Yarımçıq cümlənin əsas göstəricisi **intonasiyadır**. İntonasiya olmadan yarımçıq cümlədən danışmaq mümkün deyil. Belə cümlədə cümlənin digər əlamətlərindən daha çox



intonasiya həlledici rol oynayır. Yarımçıq cümlənin bütün mənası intonasiyadan asılıdır. Belə cümlədə intonasiya məlumatın çatdırılma vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir. Daha doğrusu, cümlənin kommunikativ vəzifəsi intonasiyadan çox asılıdır. Cümlənin digər növlərində intonasiya kommunikasiyadan irəli keçə bilmir. Yarımçıq cümlədə isə intonasiya cümlənin məna və fikir mənbəyidir. Ona görə də yarımçıq cümlə linqvistik təhlilə cəlb edildikdə, ilk növbədə, digər cümlələrdən fərqli intonasiyası nəzərə alınmalıdır. Başqa cümlələrdə kommunikasiya ("communicatio" - latın sözü olub "məlu-

matı çatdırmaq yolu, ünsiyyət aktı, vəzifəsi" mənasında işlənir) əsasdırsa, yarımçıq cümlədə intonasiya əsasdır. Belə cümlələr intonasiya nəticəsində mətni tamamlaya bilir.

Azərbaycan dilindəki yarımçıq cümlələr bu dilin tipikliyi, sadəlik və gözəlliyini göstərən nitq faktıdır. Yarımçıq cümlənin bəzi dil qaydalarına tabe olmaması onların müəyyən məlumatı bildirməkdə müstəqilliyini göstərir. Belə cümlələrdə bəzən söz də informasiya vermək bacarığına malik olur. Ümumiyyətlə, intonasiya yarımçıq cümlələrdə relevant - fərqləndirməyə qadir olan nitq vahidi rolunu oynayır.

## ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI İMKANLARI

**Oruc HƏSƏNLİ,**  
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Şağird şəxsiyyətinin formalaşması mürəkkəb və uzun sürən bir prosesdir. Təbiiyyətdən-müəllim və valideynlərdən gərgin zəhmət, xüsusi qayğı, təmkin, dözümlülük tələb edir. Həm də unudulmamalıdır ki, tərbiyəvi təsirin bütün formalarının kompleks tətbiqi şəraitində məktəbli şəxsiyyəti tam formalaşdırıla bilər. Tədris fənni kimi ədəbiyyat bu sahədə geniş imkanlara malik olub, gənc nəsildə dünyaya konseptual baxışın, əqidənin, əxlaqi prinsiplərin, mədəni dəyərlərin, fəaliyyət motivlərinin tərbiyə olunmasına ciddi kömək göstərir.

Ədəbiyyat dərslərində diyarşünaslıq materiallarına müraciət et-

mək, onlardan tərbiyəvi məqsədlər üçün istifadə olunması şağird şəxsiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Eksperiment apardığımız məktəblərin şağirdləri etiraf edirlər ki, bədii ədəbiyyatla yaxından tanış olmaq onlarda doğma diyara, onun təbiətinə, tarixinə, keçmişinə, görkəmli adamlarına, adət və ənənələrinə, qəhrəmanlıq səhifələrinə rəğbəti, hörmət və ehtiramı yüksəldir. Məktəblilərin qənaətinə, bədii ədəbiyyatın təsiri ilə onlar ətraf aləmi, gerçəkliyi daha doğru və dürüst qavrayırlar.

Bu mənada diyarşünaslıq materiallarından istifadə son nəticədə şağird şəxsiyyətinin formalaşdırılma-

sına əhəmiyyətli təsir etməlidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün ardıcıl, sistemli iş aparılması vacibdir.

Diyarşünaslıq materiallarının cəlb edildiyi dərslərdə təlimin, inkişafın və tərbiyənin vəzifələri bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olur.

Ədəbiyyat dərsləri inkişafetdirici təlim baxımından geniş imkanlara malikdir. Eksperimentə cəlb edilmiş məktəblərdə ədəbiyyat təliminin inkişafetdirici xarakter almasından ötrü bir sıra şərtlər gözlənilirdi. Belə ki: 1) təlim materialı sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, məlumdan məchula prinsipinə əsasən qurulurdu. 2) dərslərdə təlimin elə metodlarına müraciət edilirdi ki, öz təbiiyyəti ilə şağirdlərin dərəcə marağını artırır, perspektivliyi baxımından məktəblilərin inkişafına şərait yaradırdı. Bu da təbii prosesdir. Təlimin istifadə olunan prinsip, metod, priyomları gənc nəslin psixi inkişafına imkan yaratmalıdır. 3) dərslərin gedişində məktəblilərin davranış və rəftar tərzinə diqqət yetirilir, müsbət keyfiyyətlər təqdir edilir, möhkəmləndirilir, mənfi təzahürlər isə aradan qaldırılırdı.

Ədəbiyyat dərslərində diyarşünaslıq materiallarının öyrənilməsi prosesində bütün bu məsələlər diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Ədəbiyyatın tədrisi zamanı diyarşünaslıq materiallarının öyrənilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə işin aparılması məqsədəuyğundur:

1. Şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif növləri ilə tanışlıq prosesində folklor nümunələrinin toplanmasını şağirdlərə tapşırmaq. Bu işdə kəndin, rayonun yaşlı adamları, şağirdlərin valideynləri, baba və nəneləri onlara kömək edə bilər;

2. Yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi. Şağirdlə-

rin yaşadıkları kənddən, qəsəbə, rayon və şəhərdən olan (hazırda burada, yaxud paytaxtda, digər yerlərdə fəaliyyət göstərən, eləcə də dünyasını dəyişən) şair və yazıçılar haqqında materialların toplanması və nəzərdən keçirilməsi;

3. Şair və yazıçıların, ədəbiyyatşünasların ayrı-ayrı əsərlərinin öyrənilməsi;

4. Şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslara həsr olunmuş məqalə və əsərlərlə tanışlıq;

5. Şair və yazıçıların həyat və fəaliyyətinə aid tədris və sənədli filmlərə, əsərləri əsasında çəkilmiş bədii filmlərə tamaşa;

6. Şair və yazıçılara aid sənədlər, fotoşəkillər, xatirələrlə tanışlıq.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin (klassik və müasir) həyatına, şəxsi keyfiyyətlərinə, yazı masası arxasındakı gərgin işinə, hər bir əsər üzərində necə əziyyət çəkdiyinə dair müəllimin şərh və söhbəti şəxsiyyət tərbiyəsi üçün faydalı sayıla bilər.

V sinfin ədəbiyyat programında şifahi ədəbiyyata nisbətən geniş yer ayrılıb. Bu da təbiiyyətdir. Müxtəlif dövrlərdə xalq tərəfindən tədrisən yaranmış yaradıcılıq nümunələri əsrləri aşaraq bu günümüzdə gəlib çatmışdır və həmin əsərlər Vətən sev-gisi, yoldaşlıq və dostluq, qəhrəmanlıq, böyüycə, qadına, anaya hörmət, əməksevərlik, haqq-ədalət tərəfdarı olmaq, estetik gözəlliyi görmək, duymaq, qavramaq, qiymətləndirmək, fiziki kamilliyi özündə birləşdirmək, qənaətcil, eyni zamanda səxavətli və əliaçıq olmaq və s. kimi keyfiyyətləri təqdir edir.

Şifahi ədəbiyyata heç də təsadüfi olaraq "Ağız ədəbiyyatı", "Şifahi söz sənəti", "Şifahi xalq yaradıcılığı", "El ədəbiyyatı" demirlər.



Diyarşünaslıq materiallarına Vətənimizin tarixinə, coğrafiyasına, dilinə, abidələrinə və s. aid materiallarla, faktlarla yanaşı ədəbiyyatına dair məlumatlar da aiddir. Doğma diyarımızın, ölkəmizin tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, xalqımızın azadlıq mübarizəsi, döyüş və zəfəri, görkəmli adamların həyat və fəaliyyəti bədii boyalarla məhz şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda verilir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında həmin nümunələr, əsərlər əvəzsiz rol oynayır.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın böyük abidəsi "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının bəzi qolları ("Bastın Təpəgözü öldürməsi", "Salur Qazanın evinin yağmalanması") V və IX siniflərdə keçilir. Üstəlik VI sinifdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının motivləri əsasında Anarın "Dədə Qorqud" povestindən "Salur Qazan" hissəsi öyrədilir.

Təbii ki, dərstdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı barədə də ümumi məlumat verilir. Bu möhtəşəm sənət abidəsinin Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ən gözəl incilərindən olduğu nəzərə çarpdırılır. YUNESKO-nun qərarı ilə 2000-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin qeyd olunması yada salınır. Müəllimin sorğusuna əsasən, şagirdlər göstərirlər ki, yubiley tədbiri Bakı şəhərində keçirilmiş, dünyanın neçə-neçə ölkəsindən respublikamızın paytaxtına qonaqlar, qorqudşünaslar gəlmişlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının V-XI siniflərdə tədrisinə (Anarın "Dədə Qorqud" povestindən verilmiş "Salur Qazan" adlı fəsil də daxil olmaqla) 14 saat vaxt ayrılmışdır. Hətta sinifdən xaric oxu kimi "Ana ürəyi, dağ çiçəyi" mətni də verilmişdir ki, M.Rzaquluzadə həmin əsəri də dastan əsasında işləmişdir.

Bütün bunlar müəllimə imkan verir ki, diyarşünaslıq və şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq, şagirdlərin müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək baxımından mövzuları tərbiyəvi istiqamətə yönəlsin. Dərstdə "Dədə Qorqud" filmindən fraqmentlərdən, dastanın özündən və dərsləkdən verilmiş materiallardan istifadə olunur. Bu sahədə Naxçıvan şəhər 11 sayılı məktəbin ədəbiyyat müəllimləri R.Mahmudova və X.Əsgərovanın iş təcrübəsi maraqlıdır. Şagirdlər dastanın materiallarına əsaslanaraq aşağıdakı fikirləri irəli sürürlər:

I şagird: - *Təkəbbürlük eyləyəni allah sevməz.*

II şagird: - *Köhnə pambıq bez olmaz, Qarı düşməni dost olmaz.*

III şagird: - *Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz.*

IV şagird: - *Qız anadan görməyincə öyüd almaz.*

*Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.*

V şagird: - *Ata malından nə fayda, başda ağıl olmasa... Ata adını yaşatmaqçın ağıllı oğul yaxşıdır.*

VI şagird: - *Yalan söz bu dünyada olunca olmasa yaxşıdır...*

*Doğrucul adamlar yüz yaşasa yaxşıdır.*

VII şagird: - *Öyünərsə ər öyünsün - aslandır! Lovğalanmaq arvad üçün nöqsandır.*

*Öyünməklə arvaddan kişi olmaz!*

V sinifdə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması baxımından A.Səhhətin "Yay səhəri", M.Rzaquluzadənin "Babəkin andı" əsərləri də geniş material verir. "Yay səhəri" şerində yurdumuzun təbiəti əlvan

boyalarla işlənmiş, əmək adamlarının hünəri tərənnüm edilmişdir. Müəllim həmin mövzunu keçərkən ilk növbədə A.Səhhətin həyat və yaradıcılığı barədə şagirdlərdə aydın təsəvvürün yaradılmasına diqqət yetirir. Məktəblilər öyrənirlər ki, şair 1874-cü ildə Şamaxıda doğulmuş və 1918-ci ildə Gəncədə vəfat etmişdir. O, ilk təhsilini Şamaxıda, sonra Xorasanda almış, daha sonra Tehranda ali tibb təhsilinə yiyələnmişdir. Bu məlumatı aldıqda şairin nə üçün özünə "Səhhət" təxəllüsü götürdüyünün səbəbi də aydın olur.

Abbas Səhhət Şamaxıda müəllim işləmiş, şair və tərcüməçi, həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvan şəhər 11 sayılı məktəbin müəllimi Məleykə Məmmədova "Yay səhəri" şerini keçərkən əsərin hər misrasına, hər sətirinə və bəndinə fikir verməyi şagirdlərə tapşırır. Şeri oxuyan məktəblilərin gözləri qarşısında doğma yurdumuzun təbiəti, insanların fədakar əməyi canlanır. Onlar şerin ayrı-ayrı bəndlərinə əsasən yurdumuzun təbiətini belə mənalandırırlar: "Azərbaycan gözəlliklər diyarıdır. Meşələrimiz, çaylarımız, yaşıllıqlara bürünmüş dağlarımız, sır-sır axan çaylar, sərin bulaqlar, göllər, mineral sular, təbii ehtiyatlar insanın firavan yaşaması üçün şərait yaradır. Abbas Səhhət bu gözəllikləri şeriyətin dili ilə vəsf edir".

M.Rzaquluzadənin "Babəkin andı" əsəri keçilərkən müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər bilavasitə onların şəxsiyyətlərinin formalaşmasına kömək göstərəcək aşağıdakı parçaları seçib ayırır və bir-birlərinə müvafiq suallar vermək əsasında həmin faydalı fikirləri səsləndirirlər:

Şagird A.: - Anası Babəkə: "Nə yaxşı oldu ki, gəldin... Daha heç yənə getmə. Ac-yalavac da olsa, bu kasıb daxmamızda bir təhər dolana-

riq", deyəndə Babək ona belə cavab verir: "Mən İrandan Ərəbistana qədər hər yeri qarış-qarış gəzmişəm. Azərbaycan torpağı hər yerdən bərkətli, Azərbaycan oğulları hamıdan qeyrətlidir. Biz niyə, bir təhər ac-yalavac dolanmağa çalışaq?"

Şagird L.: - "Anası "Oğul, bəs mənə yazığın gəlmirmi?" deyəndə Babək əlavə edir: "Anasına kəm baxan oğlun gözlərinə qan damar! Mən səni sevdiyim üçün belə düşünürəm... Azdan-çoxdan qazancım var. Bir inək, beş-on qoyun, keçi alıb, "bir təhər" dolana bilərik. Ancaq sabah xəlifənin əmirləri, İranın naibləri onu da tutub əlimizdən alacaqlar... Yaxşı oğul gərək təkə özünü, öz komasını düşünməsin. Bizim elimiz, yurdumuz var, anacan! Sənin də, mənim də böyük bir anamız var - Vətən! Anacan, mən səni sevirəm, ancaq Vətənim də sevirəm..."

Şagird Ə.: - Babək gecə yarısı "allah qonağı" deyib qapını döyən: "Qorxmayın, tanrı qonağıyıq" - deyən Cavidana belə cavab verir: - Bir quru canımız var, gələn dost qurbandır, düşməni isə ucuz satma-riq!"

I şagird (Cavidan): - Oğlan, sənin ağzından qan qoxusu gəlir.

II şagird (Babək): - Bütün Vətən torpağından qan qoxusu gəlir.

I şagird: - Oğlan, bu dilavərliyinə görə barı əlindən bir iş gəlirmi?

II şagird: - İş var, iş var, əmi! Bəzi adamlar beş-on nəfər ərəb və İran məmuru ilə vuruşmağı və ya karvan soymağı bir iş bilir.

I şagird: - Dünyanı tutan xəlifə ordusuna qarşı nə etmək olar?

II şagird: - Təbriz, Ərdəbil, Zəncan və sair emalatxanaların fəhlələri, bütün Azərbaycan və İran əkinçiləri xəlifəyə, hökumət məmurlarına, xanlara, bəylərə nifrət edirlər. Bu



yüz minlərlə adamların başı bir yərə bağlansa, el gücünün qabağında dağ da dura bilməz.

Naxçıvan şəhər 15 sayılı məktəbin V sinfində (müəllim Xoşqədəm Vəliyeva) həmin dialoqdan sonra təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə aparmağa, nəticə çıxarmağa üstünlük verilir. Şagirdlər Babəkin fikirlərilə tam şərik olduqlarını bildirmiş və göstərmişlər ki, "bir təhər, ac-yalavac dolanmaq" insanın ləyaqətini, mənəviyyatını alçaldır. Ailə, taytuş, qohum-əqrəba yanında üzünü qara edir. Vətəndaşların əksəriyyəti belə yaşadığıda, artıq bu, ictimai bəlaya çevrilir.

Burada artıq şagirdlərlə hüquq tərbiyəsi üzrə iş aparmaq üçün imkan yaranır. Mövzu elə istiqamətləndirilir ki, şagirdlər nəticə çıxarırlar: cəmiyyət, dövlət hər bir şəxsin hüquqlarını gözləməli, öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün real imkan yaratmalıdır. Vətəndaşların insan kimi yaşayıb fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmaq dövlətin borcudur. Belə hüquqlar bərqərar olduğu təqdirdə adamlardan üzərlərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyi tələb etmək olar.

Diqqət bir daha "Azərbaycan torpağı hər yerdən bərəkətli, Azərbaycan oğulları hamıdan qeyrətli-dir", "Sənin də, mənim də böyük bir anamız var - Vətən! Anacan, mən səni sevirəm, ancaq Vətənim də sevirəm!", "Dosta - can qurban, düşməne isə canı ucuz satmaq", "Adamların başı bir yərə bağlansa, el gücünün qabağında dağ da dura bilməz" sözlərinə yönəldilir. Sonra göstərilir ki, Vətəni sevmək, onu hər hansı təcavüzdən qorumaq, lazım gələrsə, onun uğrunda qurban getmək hər bir azərbaycanlının borcudur. Yalnız ümumi amal, məqsəd naminə, bir yumruq kimi birləşəndə

düşməne qalib gəlmək mümkündür.

VII sinifdə "Şah İsmayıl Xətai" mövzusu hökmdar, dövlət xadimi, sərkərdə və daha çox şair kimi (ədəbiyyat proqramının tələblərinə görə) Xətaidən, onun həyatından və yaradıcılığından bəhs edir. Mövzu həm fəndaxili əlaqə (F.Kərimzadə "Şah İsmayılın uşaqlıq illəri", "Xudafərin körpüsü" romanından parçalar, VI sinif), həm də fənlərarası əlaqə ("Oxu" fənni üzrə "Şah İsmayıl Xətai", "Lələ (Xalq)" - III sinif, "Azərbaycan tarixi" fənni üzrə "Qüdrətli Azərbaycan dövləti", V sinif) üçün imkanlar açır.

Xətai haqqında məlumatın və onun şerinin ("Bahariyyə", "Dəhnamə" poeməsindən) öyrənilməsinin səmərəli təşkili şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli yer tutur. VII sinifin ədəbiyyat dərslərində oxuyuruq: "Ömrünün mühüm hissəsini vətənin bütövlüyü uğrunda aparılan mübarizəyə sərf edən Şah İsmayıl xalqını, vətəninə və doğma dilini çox sevmişdir. Onun zamanında Azərbaycan dili dövlət dili olmaqla yanaşı, məsul vəzifələr də azərbaycanlılara tapşırılmışdı. Şahın sarayı Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi... O, zəngin bir irs qoymuş, ana dilində lirik şerlər "Divan"ı yaratmış, "Nəsihətnamə", "Dəhnamə" adlı məsnəvilər yazmışdır... Xətai xalqın birliyini arzulamışdır".

Dərslərdəki bu qiymətli fikirlər bütün incəliklərinə qədər açıqlanmalı və izah edilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, tərcümeyihal materiallarının öyrədilməsi şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində, dünyagörüşünün formalaşdırılmasında mühüm vasitədir. Bu materiallardan uğurla yararlanmaq üçün müəllimdən yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq tələb olunur.

## AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ -SA, -SƏ ŞƏKİLÇİLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR VƏ ONLARIN YENİ PROQRAMLA TƏDRİSİ

Ofelya PİRİYEVA,  
BDU-nun müəllimi,  
filologiya elmləri namizədi.

-Sa, -sə şəkilçili tabeli mürəkkəb cümlələr dilimizdə bir sıra morfoloji imkanlara malikdir. Bu şəkilçinin morfoloji xüsusiyyətlərini qısaca nəzərdən keçirək.

-Sa, -sə şəkilçisi omonim şəkilçilərdəndir:

1. Fel düzəldən -sa, -sə şəkilçisi kimi. Bu şəkilçinin sözlərə qoşulma yeri müxtəlifdir. Elə buna görə də felin şərt şəklinin iki forması vardır; sadə şərt şəkli və mürəkkəb şərt şəkli.

a) **Sadə şərt şəkli.** Əgər -sa, -sə şəkilçisi felin kökünə, felin növ şəkilçisindən, təsirli fel düzəldən şəkilçidən və inkarlıq şəkilçisindən sonra artırılırsa, belə şərt sadə şərt şəkli adlanır. Məs.:

1. Əgər başını aşağı sahib öz işini görsəydi, bu hoqqanı çıxarmasaydı, doğrudan da, demək olardı ki, Yadullanın müsibətindən nəticə çıxarıb.

2. Əliboş qayıtsalar, sözü yərə düşsə, deməzlərmi ki, artıq Abbasqulu bəyin sözü keçmir?

3. Bu sınaqdan yaxşı çıxsə, bir dəfəlik inanmaq olar.

4. Baxan olsa, onu görərdi.

Bu cümlələrdə -sa, -sə şəkilçisi fellərin köklərinə artırılmışdır: görsəydi, çıxarmasaydı, çıxsə, qayıtsa-

lar, düşsə, olsa.

Növ şəkilçisindən sonra da işləne bilər. Məs.: "İndi qapı açılısa, Süsəni-ni, qucağındakı qırxlı körpəni burada görsə, nə eləyər?"

"Burada qəzetləri ocağa basıb yandırsaq, onlardan nə fərqlənir olar?" Bu nümunədə -sa şəkilçisi -dır təsirli fel düzəldən şəkilçidən sonra işlənib.

"İşləməsələr, çörəyi onlara kim verəcək?" cümləsində isə -sa şəkilçisi mə inkarlıq şəkilçisindən sonra gəlmişdir.

b) **Mürəkkəb şərt şəkli.** Əgər -sa, -sə şəkilçisi felin zaman və şəkil əlamətlərindən sonra gələrsə, belə şərt mürəkkəb şərt adlanır. Felin zaman şəkilçilərindən sonra: "Keşikçi tüfəngin qundağını çiyinə söykəyib nə qədər dardısa, yerindən tərpədə bilmədi" (F.Kərimzadə). Cümlədə -sa şəkilçisi şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən sonra işlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, -sa, -sə şəkilçisi morfoloji əlamətləri ilə yanaşı, sintaktik funksiyalar da daşıyır. Bu şəkilçi tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusilə qarşılıq-güzəşt və şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında işlənir və budaq cümlənin sonunda:



gələrek, onu baş cümləyə bağlayır.

### **-Sa, -sə şəkilçili qarşılıq-güzəşt budaq cümlələri**

Bəllidir ki, qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir və ya: baş və budaq cümlələrdəki fikirlərdən biri o birinə güzəştə gedir. Məs.: "Bir söz deməsə də, istəyirdi ki, qulu buraxsınlar"; "Qaya uçulub Kahanın ağzına tökülsə də, xəbəri olmazdı, kar idi" (F.Kərimzadə).

Belə cümlələrdə baş və budaq cümlələrdəki fikirlər qarşılaşdırılır.

Bağlayıcı vasitələrə görə qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrinin bir sıra növləri vardır:

1) Budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və intonasiya ilə bağlanır. Məs.: "Dədəm də qəbirdən dirilib gəlsə, əl vurmaram"; "Gülləsi öldürürdüsə, sözü yaralayır" (F.Kərimzadə).

2) Budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və *da, də* ədatı ilə bağlanır. Məs.: "Abbasqulu bəyin adamları məni öldürsələr də, razı qalardım"; "Düşmən olmasa belə, ona bələdçi lazımdır"; "Hökümət bizə vəzifə tapşırırsa belə, səni ağsaqqal bilirik".

3) Budaq cümlə baş cümləyə nə qədər, hər nə qədər bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır. Məs.: "A başına dönüm, nə qədər dəmir qarpılı olsan, yenə də taxta qarıya işin düşəcək"; "Orada nə qədər gözünün yaşını ürəyinə axıtımsansa, məsələyə dəxli yoxdur".

Bu cür struktura malik tabeli mürəkkəb cümlələrdə (TMC) *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *-da, -də* ədatını işlətmək mümkündür. Məs.: "İndi bu kərpicləri mübarək ziyarətə daha nə qədər hörürlərsə də, mümkün olmur".

### **-Sa, -sə şəkilçili şərt budaq cümlələri**

Aydındır ki, şərt budaq cümləli TMC-lərdə budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin şərtini ifadə edir. Məs.: "Əgər yalan deyirəmsə, vurun ağzıma, oturma yerimdə"; "Mənim dediyim sonradan yalan çıxacaqsansa indidən heç ağzımı açmayım".

Bağlayıcı vasitələrə görə Azərbaycan dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra tipləri müəyyənləşdirilmişdir: 1) Sintetik şərt budaq cümlələri. Bu tip budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və intonasiya ilə bağlanır. Məs.: Səhər-səhər poçtolyon qəzeti içəri uzatmırsa, sən də bir gözün süfrədəki şirin çayda deyilsə, belə həyatın nə ləzzəti"; "O kişilərə bir şey olsa, axırını pis gələcək." 2) Analitik-sintetik şərt budaq cümlələri. Bu tiptə budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və "əgər" bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: "Əgər bir daha sizdə bilet görməsəm, partiyada qalıb-qalmamaq məsələni həll eləyəcəyəm"; "Əgər günahım varsa, məni bu qayanın dibində güllələ".

Adi danışmada və bədii dildə müəyyən üslubi məqamlarda baş cümlə ilə budaq cümlə yerini dəyişə bilər. Məsələn, bədii üslubdan seçilmiş aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: "Ağa ilə danışmaq asandı, nökrə olmasa"; "Allah-taala bu il yaxşı məhsul verib, bərəkətinə söz olmasa, ancaq qoysalar".

### **-Sa, -sə şəkilçili mübtədə budaq cümlələri**

İki tiptə özünü göstərən mübtədə budaq cümləsinin ikinci növü *-sa, -sə* şəkilçisi ilə işlənir. Bu tiptə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlədə **kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə** və s. bağlayıcı sözlə-

rindən biri, baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlik (mübtədə vəzifəsində) iştirak edir, yaxud nəzərdə tutulur. Belə budaq cümlələrdə ya bağlayıcı sözdən sonra "ki" ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənir. (Bəzən bu ünsürlərin heç biri verilmir). Bunlardan biri veriləndə o biri iştirak etmir. Məs.: "O, yuxarıda nə yazıbsa, o da olacaq".

### **-Sa, -sə şəkilçili təyin budaq cümlələri**

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə nəzərdə tutulan, lakin işlənməyən, yaxud əvəzliklə ifadə olunan təyinin əvəzinə işlədilir. Məs.: "O, hansı evlə qohum olsa, o evdə toy-bayramdır".

### **-Sa, -sə şəkilçili tamamlıq budaq cümlələri**

Tamamlıq budaq cümləli TMC-in ikinci tipində *-sa, -sə* morfoloji göstəricisi də iştirak edir. Bu tipin spesifik quruluşu belədir: 0 → □

Budaq cümlənin tərkibində müxtəlif hal və vəzifələrdə **kim, hər kim, hər kəs, hər nə, nə** bağlayıcı sözlərdən biri işlənir. Baş cümlədə isə tamamlıq vəzifəsində əvəzlik işlənir və ya nəzərdə tutulur. Budaq cümlədə ya bağlayıcı sözdən sonra "ki" ədatı, ya da *-sa, -sə* şəkilçisi gəlir. Məs.: "Hər kim İmanı tutsa, Kərbəlayı ona bir cöngə verəcək"; "Kim Kərbəlayı İsmayılın dediyindən dönsə, bir qaşığı qanıdan qorxsansa, mən onunla varam". Bəzən elə olur ki, baş cümlədə tamamlıqın qəlibi, ekvivalenti olan əvəzlik işlənmir, nəzərdə tutulur, ancaq həmin əvəzliyi cümləyə əlavə etmək mümkündür. Məs.: "Onun yanında daha da balaca görünən bir torba sümük arvadı və beş oğlunu necə dolandırırırsa, xəbəri yox idi".

Bəzi hallarda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir. Budaq cümlə-

nin əvvəlində bağlayıcı söz, baş cümlədə isə tamamlıqın qəlibi kimi işlənən əvəzlik iştirak etmir. Məs.: "Hansı iş boynuna düşürsə, ürəklə girir". (F.Kərimzadə) Həmin cümlədə budaq cümlə ilə baş cümlə yalnız *-sə* şəkilçisi ilə əlaqələnmişdir. Baş cümlədə tamamlıqın qəlibi kimi əvəzlik işlənməmişdir. Ancaq həmin əvəzliyi asanlıqla cümləyə gətirmək olar. Məs.: "Hansı iş boynuna düşürsə, ona ürəklə girir".

### **-Sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümləsi**

*-Sa, -sə* şəkilçisili zaman budaq cümləsinin baş cümləsində müxtəlif bağlayıcı vasitələr (o zaman, o vaxt, onda və s.) iştirak edir. Belə tiptə budaq cümlə əvvəl gəlir, baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və bağlayıcı söz vasitəsilə bağlanır. Məs.: "Nə vaxt qəbrimin üstə bir qarış ot bitsə, onda gəlib torpağımı ölçərsiniz...".

### **-Sa, -sə şəkilçili yer budaq cümləsi**

Azərbaycan dili sintaksisində yalnız bir tiplə müşayiət olunan yer budaq cümləsinin *-sa, -sə* şəkilçisi ilə işlənən variantı da bədii dildə özünü göstərməkdədir. Dilçilik ədəbiyyatında *-sa, -sə* şəkilçili yer budaq cümləli TMC-lər bağlayıcı vasitələrə görə bir neçə qrupda təsnif olunur:

1. Budaq cümlə əvvəl gələrek baş cümləyə bağlayıcı söz və *-sa, -sə* ilə bağlanır. Məs.: "Dil hardan dəyirdisə, yatırır, sığal çəkilirdi, parıldadırdı"; "Hara getmişdisə, silah götürmüşdü". Birinci cümlənin baş cümləsinə "oranı", ikinci cümlənin baş cümləsinə isə "ora" sözlərini gətirməklə həmin konstruksiyalarda aşağıdan dəyişikliyi etmək olar: "Dil hardan dəyirdisə, oranı yatırır, sığal çəkilirdi, parıldadırdı". "Hara getmişdisə, ora silah götürmüşdü".



İFADƏLİ OXU TƏLİMİ  
METODİKASINA DAİRTəranə AXUNDOVA,  
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu  
Gəncə filialının müəllimi.

Oxu təlimi haqqında metodik ədəbiyyatda çox yazılmışdır. Bu sahənin az tədqiq olunduğunu da söyləmək olmaz; belə ki, pedaqoji elmlər doktorları, professorlar Yəhya Kərimov və Bəşir Əhmədovun rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatları, habelə mərhum professorlarımız Əziz Əfəndizadə və Ağamməd Abdullayevin oxu texnikası və ədəbi tələffüz qaydaları haqqındakı ümumiləşdirmələri öz dərin məzmunu ilə diqqəti cəlb edir.

Mərhum professor Ə.Əfəndizadə düzgün oxu texnikasına riayət etməyin vacibliyini hətta linqvistik təhlillər (fonetik, leksik, sintaktik və s.) zamanı da qətiyyətlə sübut edir və göstərirdi ki, düzgün, ifadəli, aydın, səlis, ardıcıl, intonasiya, vurğu tələbləri ilə mükəmməl oxu texnikasına yiyələnmək hər bir arif insanın mədəni səviyyəsini şərtləndirir.

Doğrudan da, mədəni nitq aləminə gedən yol "oxu"dan keçir. Bu mənada Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin bir nömrəli vəzifəsi şagirdlərin ifadəli oxu texnikasına gündəlik, müntəzəm diqqət yetirməkdən ibarət olmalıdır. Digər həmkarlarım kimi, mən də mövcud Azərbaycan dili proqramının rəhbərliyi ilə nitqin komponentləri haqqında zəruri tələblərini daim həyata keçirməyə çalışıram.

Qeyd etməliyik ki, oxu təlimi üzrə işlər X-XI siniflərdə özünün 3-cü fazasına daxil olur, onu daim təkmilləşdirib daha mükəmməl etmək lazım gəlir. Mi-

sal üçün, ibtidai mərhələdə ifadəli oxunun 1-ci və 2-ci fazasını keçən şagirdlərə ədəbi tələffüzlə oxu vərdişləri aşılanır. 3-cü fazanın gedişində məlum olur ki, bunlar heç də tələb olunan səviyyədə deyil. Halbuki V sinif şagirdləri məntiqi oxudan ifadəli oxuya birbaşa çıxıb nümunəvi oxumağa borcludurlar; bunu zəruri proqram tələb hesab etmək lazımdır.

VI sinif şagirdləri bu mərhələdə rəhbərliyi olan mətn oxusunun, o cümlədən sözləri ucadan, aydın, intonasiya və vurğuları (heca, söz və cümlə) gözləməklə, işarələrə uyğun təqtilərə əməl etməklə oxumağı bacarmalıdırlar.

VII sinif şagirdləri oxu zamanı nəqli, sual, əmr və nida intonasiyalarını, ara söz və ara cümlələri əlavə və xüsusi silənmələri; intonasiyalarına uyğun ifadəli oxumaq texnikasına yiyələnməlidirlər. Ancaq, təəssüflə qeyd edək ki, məktəblərimizdə göstərilən mövzuların öz intonasiyası ilə oxunması məsələsinə tanışlıq xarakterli mövzular kimi yanaşılır; mədəni nitqin elə vacib və əhəmiyyətli normalarının gözlənilməsinə az diqqət yetirilir.

V-VIII sinif şagirdləri mürəkkəb cümlələrin də ifadəli nümunəvi oxusu ilə demək olar ki, tanış edilmir, bu bərdə zəruri bacarıq və vərdişlər aşılanmır. Müəllimlər elə güman edirlər ki, mürəkkəb cümlələrin tədrisindən məqsəd şagirdləri yalnız nəzəri biliklərlə silahlandırmıqdan ibarətdir. Onların bu

2. Budaq cümlə əvvəl gəlir, baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və intonasiya ilə bağlanır. Məs.: "Qarabağlarda Xudaqulunu hansı məelisə çağır-salar, orada kəsilən qoyunun baş-ayağını, icalatını onun evinə göndər-ərdi".

**-Sa, -sə şəkilçili səbəb budaq cümləsi**

Səbəb budaq cümləsinin 2-ci tipində baş cümlənin budaq cümlədən sonra gəlməsi və onların intonasiya, eləcə də "ki" ədatı ilə əlaqələnməsi, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisinin işlənməsi səciyyəvi haldır. Budaq cümlə baş cümlədəki işin səbəbini bildirir və baş cümləyə "nə qədər" bağlayıcı sözü, həmçinin *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır. Məs.: "Nə qədər çapılıb-sa, qoltuqlarının altında köpük qalıb". Bağlayıcı vasitələri atmaqla həmin cümləni sadə cümlə şəklinə salmaq mümkündür. "Çox çapıldığı üçün qoltuqlarının altında köpük qalıb".

**-Sa, -sə şəkilçili qoşulma budaq cümləsi**

*-Sa, -sə* şəkilçili qoşulma budaq cümləli TMC-də baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir. Baş cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisindən istifadə olunur. Məs.: "Çünki onların dünyada xoşlamadıqları bir şey varsa, o da rüşvətxorluqdur". Maraqlıdır ki, burada budaq cümlə baş cümlədəki fikrə münasibət bildirir.

**-Sa, -sə şəkilçili TMC-lərin bir çox quruluş tipləri müəyyənləşdirilmişdir:**

1) Baş cümlə sadə, budaq cümlə paralel cümlə formasında: "Görəsən, Qəmlo indi gəlsə, Nəzakət onun düşmən olduğunu bilsə, yenə də həmin həvəslə ayaqlarını yuyarmı?"; "Əgər qardaşımız biz deyən yoldan qaçarsa, əleyhimizədirsə, onun özünü də o birisi dünyaya göndərməliyik".

2) Budaq cümlə sadə, baş cümlə paralel formada: "Kişi geyinib sazını

götürsə, demək, evə yemək- içmək gələcək, bir müddət yaxşı yaşayacaqlar".

3) Baş cümlə sadə, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə formasında: "Yüz dəfə demişəm ki, razılığım olmasa, belə iş tutma".

*-Sa, -sə* şəkilçili TMC-lər ümumtəhsil məktəblərində yeni Azərbaycan dili proqramı üzrə də öyrədilir. Professor Yusif Seyidov və Təhminə Əsədovanın ümumtəhsil məktəblərinin 8-9-cu sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslərində (Bakı, 2003) *-sa, -sə* şəkilçili müxtəlif budaq cümləli TMC-lərə həm nəzəri materiallarda, həm də çalışma mətnlərində rast gəlirik. Məs.: "Cəmiyyət hara vurursa, oradan dirilik suyu qaynayı"; "O, hansı evlə qohum olsa, o evdə toy-bayramdır"; "Cəlin sapsarı saralsa da, özünü sındırmadı".

Bu dərslərin alternativini kimi nəşr olunmuş professor Qəzənfər Kazımov və dosent F.Şahbazlının "Azərbaycan dili" dərslərində də (Bakı, 2003) *-sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələrə dair maraqlı nümunələr verilmişdir. Məs.: "Əgər şəhərə getsən, mənə də xəbər elə"; "Göyün üzünü açıl-sa, hava bir qədər isinər"; "Əhməd necə gəlmişdisə də, eləcə də getdi"; "Nə qədər bacarırsan, o qədər çox çalış"; "Kimi istəyirsən, onu da apar" və s.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər *-sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələrin tiplərinin müəyyən olunmasında çox vaxt çətinlik çəkirlər. Odur ki, Azərbaycan dili müəllimləri təkcə dərslərdəki tapşırıqlarla kifayətlənməməli, yeri gəldikcə metodik ədəbiyyat və mətbuatdakı nümunələrindən də istifadə etməlidirlər.





## "MÜRƏKKƏB ADLAR" MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Svetlana KƏRİMOVA,  
Binəqədi rayonundakı 283 sayılı  
orta məktəbin müəllimi.

B eşinci sınıfdə şagirdlərin çətin başa düşdükləri mövzulardan biri də "Mürəkkəb adlar"dır. Xüsusi adların tədqiqi ilə məşğul olan və ilk dəfə onları "onomastik birləşmələr" (xüsusi ad birləşməsi) adlandıran metodist-alim Aydın Paşayev "Onomastik birləşmələr haqqında" ("Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi". №1, 1986. səh 46-49) və bu mövzuya həsr olunan digər silsilə məqalələrində, "Azərbaycan onomastikası" (1987), "Azərbaycan şəxs adları" (Bakı, 1996), "Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri" (Bakı, 1997) adlı monoqrafiyalarında yeri gəldikcə mürəkkəb adlar haqqında da geniş məlumatlar vermişdir. Lakin dərslərdə müəyyən məlumat verilsə də, bunlar mövzunun şagirdlərə dərindən öyrədilməsində kifayət etmir. Nəticədə şagirdlər xüsusi (əsasən mürəkkəb) isimlərlə mürəkkəb adları qarışıq salırlar. Ona görə də, bu mövzunu tədris edərkən mövcud ədəbiyyatdan geniş istifadə edirəm ki, şagirdlər mürəkkəb xüsusi isimlərlə mürəkkəb adla-

rı fərqləndirməyi bacarsınlar. Həmkarlarım üçün maraqlı olacağını nəzərə alıb bu mövzunun tədrisi ilə bağlı öz təcrübəm haqqında məlumat verməyi lazım bilirəm.

Təcrübə göstərir ki, hələ aşağı sınıflərdə mürəkkəb isimləri tədris edərkən ümumi və xüsusi mürəkkəb isimlər haqqında şagirdlərə ilkin məlumat vermək və müxtəlif çalışmaları üzərində işlətmək onları mürəkkəb adları gələcəkdə dərindən başa düşməyə hazırlayır. Şagirdlər öyrənirlər ki, sadə və düzəltmə isimlər kimi, mürəkkəb isimlər də ümumi və xüsusi olur. Ümumi mürəkkəb isimlər müxtəlif yollarla yaranır, əsasən bitişik və defislə yazılır: kəklikotu, əlüzyuyan, ayaqqabı, tozsoran, fotoaparət, kinofilm, alver, toyuq-cücə, yorğan-döşək, taxta-tuxta, gəlhagəl, vurhavur və s.

Mürəkkəb xüsusi isimlər də iki ümumi və xüsusi sözün birləşməsindən əmələ gəlir və ümumi mürəkkəb isimlərdən fərqli olaraq ancaq bitişik yazılır. Onları, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müxtəlif titul və əsl adların

gümanda olmasına səbəb əslində proqramda aşağıdakı didaktik tələblərin olmamasıdır. Bizə görə, proqramda təxminən bu kimi tələblər olmalı idi:

Şagirdlər bilməli və bacarmalıdır:

- mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrdən ibarət komponentlərinin ifadəli oxunmasını;

- oxu zamanı intonasiyanın köməyi ilə mürəkkəb cümlələrin növlərinin və tiplərinin müəyyən edilməsini;

- çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tələffüzçə bir bütöv halda olmasının ifadəli oxu ilə təsdiq edilməsini;

- tələffüz zamanı orfoepik normalara riayət edilməsi, zaman uyuşmalarına, intonasiyaya əməl olunmasını;

- cümlələrdən cümlələrə keçid intonasiyalarının gözlənilməsini və s.

Əlbəttə, həmkarlarım deyə bilərlər ki, bu göstərilənlər heç bir yerdə qeyd olunmursa, habelə test tapşırıqlarında da nəzərdə tutulmayıbsa müəllim həmin tələbləri necə reallaşdırır bilər? Bəli, bunlar tələblərdə yoxdur; lakin "Orta məktəbdə Azərbaycan dili dərsləri" adlı monoqrafiyada (bax: Maarif, 1977) var.

İfadəli oxu texnikası üzrə işlər düzgün ədəbi tələffüzlə, orfoepiya, orfoqrafiya, morfologiya və sintaksislə əlaqədə həyata keçirilən xüsusi sahədir; onun dil, ədəbiyyat, tarix və s. elmlərlə bilavasitə bağlı olması məlumdur; şifahi nitqlə, yazılı nitqin birlikdə formalaşdırılması da həmin səbəblərdəndir. Təsədüfi deyilmir ki, ifadəli oxu predmet-siz sahədir; onu dilçilər də, ədəbiyyatçılar da, fəzilətdən, bəlağətdən, ritorikadan bəhs edənlər də tədqiq edirlər.

Orta məktəbdə oxunun ifadəliyini təmin edən, intonasiya, heca, sintaq (taqt) və cümlə vurğusudur. Ədəbi tələffüz və orfoepik normanın gözlənilməsi isə xüsusən vacib və zəruridir. Əlbəttə, bütün bunlar prinsip etibarilə belədir. Bəs həmin prinsipə əməl olunurmu? Xeyr, heç də hər zaman bunu demək olmaz. İfadəli oxu ardıcıl sitnativ, yolüstü, sistematik məqamlara çevrilib aşılmaqda vərdiş və qabiliyyətə çevrilmir və

bununla da şagirdlər mədəni nitqin imkanlarından məhrum edirlər.

Bizə görə, ifadəli oxu vərdişlərinə şagirdləri yiyələndirmək dil və ədəbiyyat müəlliminin vəzifə borcudur. Bunun üçün o, özü nitq mədəniyyətinin bu komponentinə hərtərəfli yiyələnməlidir. İkincisi də o, özünün nitqi ilə nümunəvi olduğu kimi, həm də şagirdlərdən ədəbi tələffüzə uyğun oxunu tələb etməlidir. Müəllimin didaktik parçalar üzərində tez-tez test yoxlamaları keçirməsi şagirdlərin sahəyə diqqətini daim artırmış olar.

Təcrübə göstərir ki, təlim zamanı müxtəlif kartoçkalardan istifadə etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə də aşağıdakı kartoçkalardan IX-XI siniflərdə istifadə etməyi həmkarlarımıza məsləhət görürük:

Kartoçka 1.

Düzgün oxuyun və tələffüzün elmi əsaslarını danışın.

- 1) *Günəşi örtsə də // qara buludlar,  
Yenə/günəş adlı // bir qüdrəti var.*
- 2) *Göydə parlarsa da // nə qədər ulduz  
Günəşdir nur verən // aləmə yalnız.*
- 3) *Qanadlarını qarib // dalğalı  
Xəzərə// qonmaq istəyən  
Bir// quş kimi görünür Azərbaycan!*

Kartoçka 2.

Ədəbi tələffüzlə oxuyun və hansı fonetik hadisələrin orfoepik norma yaratdığını söyləyin.

- 1) *Göy üzündə yallı gedir buludlar,  
Göz oxsayır, naz eyləyir göy otlar.  
Şaraq-şaraq şaqıldayır ildırım,  
Sevincindən şaqıldayır ildırım...*
- 2) Sınıfimizin şagirdlərindən qızların 5-i Müəllimlər İnstitutuna qəbul olunub.
- 3) *Bakı yuxudadır - şairanə gecə,  
Bilmirəm təsvirə başlayım necə?*

Yuxarıda verilən bu mətn nümunələri ifadəli oxuya aid bir sıra zəruri tələbləri həyata keçirmək, xüsusilə də müəllimlərin diqqətini bu sahəyə cəlb etmək və mədəni nitq vərdişləri sistemini zənginləşdirməkdə əhəmiyyətli ola bilər. Yadda saxlayaq ki, nitq mədəniyyəti mədəni nitq vərdişlərindən başlayır; oxu isə onun qapısıdır - nitq qapısı.



birleşməsindən əmələ gələnlər: Ağarəhim, Əlibəy, Həsənağa, Əlixan, Hacıxan, İmaməli, Nadirxan, İmanqulu və s.

2. Titullar və müxtəlif ümumi sözlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: Gülxanım, Bəyimcan, Xanımgül, Güllübəyim, Nargilə, Bacıqızı, Qaratel və s.

3. İki xüsusi ismin birləşməsindən əmələ gələnlər: Məmmədəli, Əliməmməd, Həsənəli, Əlihüseyn, Əlirza, Əlipaşa və s.

Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla yaranan mürəkkəb xüsusi coğrafi adlar da çoxdur. Məsələn; Sabirabad, Cəlilabad, Neftçala, Ağsu, Ağdaş, Ağdam, Daşkəsən, Ceyranbatan, Lökbatan və s. Şagirdlərin mürəkkəb xüsusi isimlər haqqında qazandıqları bilikləri daha da möhkəmləndirmək məqsədilə müvafiq sadə sözlər və xüsusi isimlər yazdırıb mürəkkəb xüsusi isimlər düzəltməyi təpşirirəm.

Dərsləkdə mürəkkəb adlar haqqında yazılmışdır: "Mürəkkəb adların xüsusi isimlərdən fərqi ondadır ki, xüsusi isimlər ayrı-ayrı sözlərdən, mürəkkəb adlar isə söz birləşmələrindən ibarət olur. Məsələn:

Xüsusi isimlər	Mürəkkəb adlar
Bakı Mingəçevir Azərbaycan	Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti Mingəçevir Xalq Təhsil Şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı

(Əziz Əfəndizadə, Bəşir Əhmədov. "Azərbaycan dili". V siniflər üçün. Bakı 2001. səh 143).

Demək, sadə, düzəltmə, mürəkkəb söz formasında olan bütün xüsusi isimlər bir sözdən ibarət olur: Nizami, Füzuli, Vaqif, Həsənoğlu, Paşayev, Əliyev, Əlili, Kərkicahan, Gürcüstan, Ay, Venera, "Azadlıq",

"Azərbaycan" (qəzet və jurnal), "Koroğlu" (dastan), Çənlibel (restoran) və s.

Mürəkkəb adlar isə müxtəlif formalı ismi söz birləşmələri formasında olur. Yəni Nizami və Füzuli adları hər biri ayrılıqda xüsusi isim, Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli ad birləşmələri isə mürəkkəb adlardır. Çünki iki xüsusi isim birlikdə işləndiyinə görə ad birləşməsi və ya mürəkkəb ad yaradır.

VI siniflər üçün çapdan çıxan yeni (B.Əhmədov, A.Axundov, B.Xəlilli, 2003) dərsləyin "Ümumi və xüsusi isimlər" adlanan paragrafında oxuyuruq: "Xüsusi isimlərə aşağıdakılar aiddir:

Şəxslərin ad və soyadları (eləcə də təxəllüs və ləqəblər); məsələn: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Cəfər Cabbarlı, Çingiz Mustafayev, Salatın Əsgərova, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və s. (səh.30).

Dərsləkdə xüsusi isim və mürəkkəb adların bu cür qarışıq salınması Azərbaycan dili müəllimlərini çaşdırır. Çünki bu nümunələrdən "Koroğlu" mürəkkəb ismindən başqa hamısı sadə və mürəkkəb birinci növ təyini söz birləşməsi formasında

olan mürəkkəb adlardır. Başa düşmək olmur ki, niyə dərsləkdə nümunə göstərilən və birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan "İyirmi Yanvar", "Cəfər Cabbarlı" kimi birləşmələr xüsusi isim hesab olunur.

Sadə quruluşlu mürəkkəb adlar ancaq iki sözdən ibarət olur: Qətran

Təbrizi, Səməd Vurğun, İbrahim xan, Nadir şah, Şah İsmayıl, Məşədi Məhəmməd, Qaçaq Nəbi, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Xəzər dənizi, Mil düzü, Salahlı kəndi və s.

Mürəkkəb quruluşlu mürəkkəb adlar isə ən azı üç və daha çox ümumi və xüsusi sözlərdən ibarət olur: Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı və s.

Dərsləkdə mürəkkəb adların dörd növü haqqında ümumi məlumat verilməmişdir. Lakin Azərbaycan dilində mürəkkəb adların növü daha çoxdur. Dərsləkdə göstərilən mürəkkəb ad qruplarının da bir çox yarım qrupları mövcuddur. Həmkarlarım üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq onlar haqqında nisbətən ətraflı məlumat verməyi lazım bilirəm. Belə ki, mürəkkəb adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İnsan adları.** Bura əsl ad, soyad, ata adları, təxəllüs, titul və ləqəblərin birləşmələrindən əmələ gələn mürəkkəb adlar daxildir: Nizami Gəncəvi, İbn Sina, Məhsəti Gəncəvi, Qaçaq Kərəm, Bəşir Səfəroğlu, Bayandır xan, Şah İsmayıl Xətai, Əhməd tacir, Xasay müəllim və s.

2. **Coğrafi adlar.** Bura ölkə, muxtar respublika, şəhər, qəsəbə, kənd, dağ, düz, dəniz, çay, meydan, küçə, prospekt və s. adları daxildir. Azərbaycan dili coğrafi adlarla çox zəngindir. Onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **ölkə, mahal, vilayət və muxtar respublika adları:** Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası,

Zəngəzur mahalı, Göyçə mahalı, Moskva vilayəti;

2) **şəhər, qəsəbə, kənd adları.** Bura yaşayış məskənlərinin adları daxildir. Bakı şəhəri, Lökbatan qəsəbəsi, Buzovna qəsəbəsi, Şorsulu kəndi, Qızılağac kəndi və s;

3) **su obyektlərinin adları.** Bura okean, dəniz, körfəz, göl, çay, kanal, su anbarları, bulaq, mineral su mənbələri, şəkələ və s. obyektlərin xüsusi adları daxildir: Hind okeanı, Şimal Buzlu okeanı, Qara dəniz, Xəzər dənizi, İran körfəzi, Fin körfəzi, Göy göl, Göyçə gölü, Kür çayı, Aqquşa çayı, Araz çayı, Şirvan kanalı, Samur-Dəvəçi kanalı, Mingəçevir su anbarı, Xanbulançay su anbarı, İsa bulağı, Məhəbbət bulağı, İsti su mənbəyi (Masallı, Kəlbəcər və s. rayonlarda), Viktoriya şəkələsi və s;

4) **dağ, zirvə, düz, buxta, ada, yarımada, uçurum, yaylaq** və s. adları: Qafqaz sıra dağları, Elbrus dağları, Muğan düzü, Şirvan düzü, Nargin adası, Pirallahı adası, Abşeron yarımadası və s.

3. **İdarə, təşkilat adları.** Bura bütün nazirliklər, şirkət, neft mədənləri, təlim-tərbiyə (bağça, orta ümumtəhsil məktəbləri, orta ixtisas və ali təhsil ocaqları) müəssisələri, səhiyyə, ədliyyə ilə əlaqədar olan idarə və təşkilat, müxtəlif siyasi və ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin - fabriklər, zavod, sex və s. idarə və müəssisələrin adları daxildir. Məsələn: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Bakıxanı - Suraxanı neft və qazçıxarma idarəsi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Azərbaycan Bəstəkarlar Birliyi, Binəqədi rayonu 283 sayılı orta məktəb, Bakı Avropa Liseyi, Bakı Tibb kolleci,



Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakı ot kombinatı, Asiya Universiteti, "Ağ çiçəyim" mağazası, "Tural" kafesi, "Mətanət" şadlıq evi və s.

**4. Tarixi gün və bayram adları.** Dərslərdə respublika bayramlarının adları kimi verilən mürəkkəb adlar təkcə bayram adlarını deyil, ümumiyyətlə bütün tarixi gün adlarını əhatə edir. Əslinə qalsa bayram adları da tarixi günlərə daxildir: Novruz bayramı, Ramazan bayramı, Qurban bayramı, Müəllimlər günü, Qurtuluş günü, Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü, Xocalı faciəsi, 20 Yanvar faciəsi, Məhərrəmlik ayı və s.

**5. Dövlət təltiflərinin adları.** Bura həm orden və medal, həm də fəxri adlar daxildir: Azərbaycan Milli Qəhrəmanı, "Şöhrət" ordeni, "İstiqlal" ordeni, Azərbaycan Respublikası əməkdar müəllimi, Azərbaycan Respublikası xalq rəssamı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dərslərdə orden və medal adlarının yazılışı ilə əlaqədar "Dövlət mükafatı", "Xalq təhsili əlaçısı" nişanı kimi nümunələr göstərilmişdir. Lakin mənə elə gəlir ki, bunları rəsmi mürəkkəb adlar kimi qəbul etmək olmaz. Çünki onların "Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı", "Azərbaycan Respublikası Xalq təhsili əlaçısı" şəklində yazılması daha düzgündür.

Mürəkkəb adlar sintaktik vahidlər olsa da, onların isimlərlə öyrədilməsinin böyük təcrübə əhəmiyyəti vardır. Mürəkkəb adların yazılışı sırf orfoqrafik səciyyə daşıyır. Lakin "Sintaksis"də söz birləşmələrinin tədrisi zamanı onlar haqqında daha ətraflı məlumat vermək olardı. Təəssüf ki, "Sintaksis"də onlar barədə konkret məlumatlara təsadüf edilmir.

Mən VIII sinifdə ismi birləşmələri tədris edərkən söz birləşmələri formasında olan mürəkkəb adlar haqqında da məlumat verir və şagirdlərin onlar haqqında biliklərini daha da möhkəmləndirir və inkişaf etdirməyə çalışıram. Buna görə də, xüsusi ad birləşmələri olan mürəkkəb adların sintaktik xüsusiyyətləri haqqında danışarkən qeyd edirəm ki, mürəkkəb adlar söz birləşmələri olduqları üçün, onlar da ümumi söz birləşmələri kimi üç cür olur:

1) **birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb adlar:** Həqiri Təbrizi, Şimali Azərbaycan, Aşağı Surra, Yuxarı Salahlı, Şah Abbas, Milli Park, Ağ dəniz, Qara dəniz, Dəli Alı, Qaçaq Nəbi, Aşıq Ələsgər, Göy göl və s;

2) **ikinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb adlar:** Bakı şəhəri, Binəqədi rayonu, Xəzər dənizi, Səbir bağı, Heydər parkı, Nəsimi bazarı, Şəhidlər Xiyabanı, Bakı metrosu, Abşeron yarımadası və s;

3) **üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb adlar:** Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operası, Nizaminin "Xəmsə"si, Koroğlunun Misri qılıncı, İçəri şəhərin qala qapıları, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni, Azərbaycan Respublikasının prezidenti və s.

Təcrübə göstərir ki, VI sinifdə "İsim" bəhsinin tədrisi zamanı mürəkkəb adların tədrisi və VIII sinifdə ismi birləşmələrlə birlikdə onların təkrar edilməsi şagirdlərin həm xüsusi sözlər, həm də ismi birləşmələr haqqında biliklərinin genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə müsbət təsir göstərir.

## N.GƏNCƏVINİN SÖZÜN QÜDRƏTİ HAQQINDAKI FİKİRLƏRİNİ ŞAGİRDlərƏ NECƏ İZAH EDİRƏM

İradə MUSTAFAYEVA,  
Bakıdakı 135 saylı orta məktəbin müəllimi.

Məlumdur ki, orta məktəb ədəbiyyat kursunda N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının sistemli şəkildə tədrisi IX sinifdən başlanır. Bunun üçün dövlət proqramında 14 saat vaxt ayrılmışdır. 4 saat Nizaminin dövrü, həyatı, 5 saat yaradıcılığı, 3 saat isə "Xosrov və Şirin" poeması haqqında geniş məlumat verilir. Nizaminin yaradıcılığı, "Xosrov və Şirin" poeması ilə yaxından tanış olduqdan sonra şagirdlərin 2 saat ərzində "Nizami yaradıcılığının müxtəlif xüsusiyyətləri", "Humanizm və vətənpərvərlik", "Nizami və şifahi xalq ədəbiyyatı", "Nizaminin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeri", "Nizaminin öz doğma xalqına münasibəti" mövzularını öyrənmələri üçün xüsusi vaxt ayrılmışdır. Bu mövzuların tədrisi zamanı N.Gəncəvinin söz-sənət, sözün tərfi haqqında mülahizələrinin də şagirdlərə çatdırılması çox əhəmiyyətlidir. Şagirdlərə bildirirəm ki, əgər Nizami Gəncəvinin müxtəlif əsərlərindəki sözün tərfi haqqında fikirləri bir yerə toplanarsa, onlardan böyük bir kitab bağlamaq olar. Sözdən bəhs etdiyi yerdə Nizami hər zaman sənəti, poeziyanı nəzərdə tutmuşdur; sənətin təsir gücündən, bədii yaradıcılığın qayda və qanunlarından, vəzifəsindən danışmışdır.

Bizə məlumdur ki, Nizaminin ilk əsəri olan "Sirlər xəzinəsi"ndə sözün

tərfi haqqında ən qədim dini mülahizələri xatırladan bir fikir irəli sürülür: "Qələm ilk hərəkətə gəlmiş zaman dünyanın gözünü söz işıqlandırdı. Söz bizim qəsrimiz və eyvanımızdır, fikirlərin əvvəli və sonu sözdür". Deməli, şairə görə də ilk əvvəl söz mövcud olmuş, söz varlıqdan əvvəl doğulmuşdur.

Şagirdlərin diqqətini "Xosrov və Şirin" poeməsindəki bir məqama yönəltməklə şairin bir maraqlı fikrini də təsdiq etmiş oluruq. Xatırlatmalıyıq ki, şairin söz-sənət haqqında fikirləri fəlsəfi məzmun daşıyır. Nizami yalnız ədəbiyyatı deyil, ümumiyyətlə incəsənəti insan fəaliyyətinin, əməyinin məhsulu hesab edirdi... Şirin xəyalən Xosrovu andıqca Şapurdan tez-tez rəsmi tələb edirdi. Şapur öz-özünə, "Sənətin qüdrətinə bax ki, surət vasitəsilə həqiqi, canlı Xosrovu Şirinə xatırladır", - deyib öz sənətinin əsl mənə və mahiyyətini ancaq indi dərinləndirərək edirmiş kimi fikrə dalır..."

Buradan aydın görünür ki, Nizami incəsənətin fəlsəfi mahiyyətini, yəni onun hər şeydən əvvəl insan fəaliyyətinin məhsulu olduğunu öz oxucusuna və sənətin özünəməxsus təsvir vasitələri ilə təbiəti, varlığı, insan mənəviyyatını yenidən canlandırmağa yönəldiyini və bununla da həyata xidmət etdiyini anlatmağa xüsusi səy göstərir.



Şagirdlərə onu da izah edirəm ki, Nizami elə sənəti və sənət əsərini yüksək tutmuşdur ki, onun başlıca məqsədi xalqa kömək etmək, gözəl arzularla yaşayan məzlumlara ümid, qüvvət, cəsarət vermək olsun. Elə bir sənət ki:

*Hər qəlbi qırığa yeni can olsun,  
Hər ağır dərdliyə əl tutan olsun.  
Hər xəstə ürəyə göstərsin şafqət,  
Hər bağlı qapını açsın bu sənət...*

Nizami hər bir əsərinin müqəddiməsində sənətdən birinci növbədə həqiqət, doğruluq, gerçəklik tələb etmişdir:

*Ayna tək hər yerdə görünsən əgər,  
Hər şeyin əksini sən doğru göstər.  
Yalanlar ardınca getsə sənətkar  
Əyri pərdə kimi baş-ayaq çalar.*

("Leyli və Məcnun")

Sözlə alver edən şairlər Nizamini nəzərində insanlığın ən böyük düşmənləridirlər:

*Söz ruhdur, can üçün ruh bir  
dərmandır,  
Can tək əzizliyi bəlkə bundadır.*

*Gör dünyada necə şüursuzlar var,  
Bir quru çörəyə canı satırlar...*

("Xosrov və Şirin")

Nizamiyə görə sənətdə hər gördüyünü və hər eşitdiyini kor-koranə təsvir etmək, zahirən yaxşı görünən hər sözü gözəl bir surətdə qələmə almaq həqiqəti təhrif etmək, yalan söyləmək qədər zərərlidir. Hər rast gələn, hər eşidilən hadisəni sadəcə təsvir etmək hələ sənətkarlıq demək deyildir. Sənətin canını, ruhunu, əsas məna və mahiyyətini təşkil edən böyük ağıl, idrakdır:

*Qələmə gərəkdir elə söz almaq,  
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq.  
Parlaq inci kimi düzülən sözlər  
Ağıla sığmazsa, yalana bənzər.  
Düşüncəsiz bir söz kimə gərəkdir,  
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir.*

("Şərəfnamə")

Şagirdlər artıq bilirlər ki, Nizami hər bir əsərində "Kitabın yazılması-na dair" sərlövəsilə xüsusi bir bəhs

verir. Müəllim bir daha yada salmalıdır ki, bu bəhslər başqa səbəblərlə əlaqədar olsa da, əsasən əsəri öyrənmək üçün oxucuya doğru bir istiqamət vermək məqsədini daşıyır. Biz bu xüsusi bəhslərdə böyük şairin bir məsələni öz oxucusunun nəzərinə ayrıca olaraq çatdırmağa çox ciddi səy göstərdiyinin şahidi oluruq. Nizami çalışır ki, onun oxucusu əsərin sadəcə ifadə gözəlliyinə "uymasın", əksinə, ilk növbədə gözəl ifadələrdəki məna gözəlliyinə diqqət yetirsin, əsərin məzmununu anlamağa çalışsın:

*Bir misrası dürrdür, bir misrası zər,  
Məna ilə doludur bütün bəhslər,  
Dilcə şerimizdə olsa da kəsir,  
Məna böyükdür ondakı təsir.  
Gövhər ilə dolu sandıqçası var,  
Gözəl ibarələr o möhrü açar.*

*Kim aç bilərsə ibarələri.  
Ağıl rüşəsinə düzər gövhəri.  
Zahir əhli üçün bir nöqsanı yox,  
Batil əhli üçün mənalıdır çox.*

("Yeddi gözəl")

Nizamiyə görə, hər bir sənətkar öz əsrinin bütün bilik sərvətinə "aşına olmalı", bütün elm və fənlərdə o qədər kamil olmalıdır ki, onun əsərini:

*Oxuyan bəyənib "afərin" desin,  
Ariflər, alimlər ona gülməsin.*

("Yeddi gözəl")

Nizami öz əsərlərində sənətin mənbəyi, təsiri, ictimai vəzifəsi və fəlsəfi mahiyyəti haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürdüyü kimi, bədii yaradıcılığın qanunları, tələbləri və xüsusiyyətləri, yaradıcılıq üsulu və s. haqqında da bu gün belə öz əhəmiyyətini itirməyən bir çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bunlardan birincisi və ən əhəmiyyətli sənətdə yenilik məsələsidir. Nizamiyə görə, sənət hər şeydən əvvəl yenilik tələb edir və köhnəliyə, təkrara, təqlidə düşməndir:

*Keçmişlər deyənə eyləmə təkrar,  
İnciyə, bax, iki dəlik açmazlar.*

*Ən yeni usta ol, sən bu sənətdə,  
Köhnələr izində getmə, əlbəttə.  
Təzə bahar yetir can çeşməsindən,  
Yeni paltar geydir sözlərinə sən.*

("Şərəfnamə")

Şagirdlər tarix fənnindən də XIX əsr Azərbaycanda intibah dövrü olduğunu bilirlər. Belə fikirlər həmin dövr haqqında müfəssəl təsəvvür yaratmaları üçün şagirdlərə vacibdir.

"Xəmsə"də yüzlərlə mənalı beytlər və gözəl lirik haşiyələr vardır ki, Nizami bunlarda öz oxucusuna sənətinin sirlərindən söhbət açır. Şair üçün ən mükəmməl bədii əsər o əsər sayılırdı ki, məzmunca həqiqətə uyğun, şəkildə gözəl, bəyənilmiş olsun. "Xosrov və Şirin"də deyildiyi kimi:

*Ağıllı bu dastanı bəyənsin gərək,  
Sözləri şirindir, məzmunu gerçək.*

Şairin həqiqətə uyğun əsərlər yazdığını bu misralar bir daha təsdiq edir:

*Doğru görmədiyim sözlərdən  
qaçdım,  
Ondan üz çevirib başqa yol açdım,  
Yazsaydım hər bilib, hər eşidəni  
Yalana çəkərdi sözün yüyəni.*

("Şərəfnamə")

Başqa bir yerdə isə yenə şair eyni səmimiyyət və hərarətlə öz əsərlərinin ifadə gözəlliyi üzərində necə çalışdığından, bu işə necə böyük əmək, nə qədər yuxusuz gecələr sərf etdiyindən yazır. Məsələn, "İsgəndərnamə"nin bədii dəyərindən danışaraq şair deyir:

*Şerimdən atsaydım bəzəyi, donu,  
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,  
Bu böyük fəthin sərgüzaştından  
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim  
mən.*

("Şərəfnamə")

Bu misraların müasir şagird üçün əhəmiyyəti az deyildir. Əsrimiz elm, texnika, kompüter əsridir. Müasir şagird isə, heç kəsə gizlin deyildir ki, bədii ədəbiyyat oxumaqdan, gözəl, zövqlü, mənalı inşalar yazmaqdan bir növ "qaçır". Dahi klassikimizin

bu misraları insanların estetik zövqünün yüksək olmasının vacibliyini bir daha sübut edir. Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, elə Nizami əsrlərlə yaşadan, sevdiren onun mənalı sözləridir. Gözəl, mənalı danışmağı bacaran insan cəmiyyətdə sevilən insandır.

Nizami hətta şerlə nəzm arasında böyük bir fərq qoymuşdur. Nəzm dedikdə Nizami bədii ifadə, bədii təsvir vasitələri etibarilə zəif, yoxsul, sönük və təsirsiz olan əsərləri nəzərdə tuturdu. Belə əsərləri yazmaq, Nizamiyə görə, çox asandır. Ancaq həqiqi şe'r yaratmaq, yəni gözəl bir məzmunu ona müvafiq yüksək bir bədii şəkildə ifadə edə bilmək, "qulağa nəşələr verən" şe'r yaratmaq çətinidir. Bu, yüksək bacarıq, məharət, sənətkarlıq tələb edir:

*Şer yox, sadəcə nəzm yazanlar,  
Çətinlik çəkməzlər, onlara nə var!  
Daşlardan cavahir çıxaran ancaq,  
Bilir ki, çətinidir gözəl söz tapmaq.*

("İqbalnamə")

Eyni zamanda Nizami sözə qənaət etməyi, artıq, mənasız sözlər islət-məməyi məsləhət görürdü:

*Dəyərsiz sözlərdən uzaq ol bir az.  
Əyri pərdələrdə çalğı çalınmaz.  
Ən incə sözlər tap, olasan dilbər  
Görünce bəyənsin söz bəyənənlər.*

("Şərəfnamə")

Ən yüksək əsər odur ki, ölməz olsun. Təkcə bir ölkədə deyil, bütün dünyada şöhrət qazansın. Təkcə öz əsrində deyil, bütün əsrlər boyunca, insanlıq durduqca yaşasın. "Bütün millətlərin yanında hörmətli, əziz olub doğru sayılsın." Elə gözəl, elə cazibəli, elə təsirli bir əsər olsun ki, "Bütün ölkələrdən işığı gəlsin".

Nizaminin söz-sənət, bədii yaradıcılıq haqqında bu mülahizələri şagirdlərin V sinif ədəbiyyat kursundan "Bədii ədəbiyyat - söz sənətidir" mövzusunun təkrarı üçün də çox dəyərlidir.



# OMOMORFEM SÖZLƏRİN TƏDRİSİ BARƏDƏ<sup>1</sup>

Solmaz CƏFƏROVA,  
filologiya elmləri namizədi.

Tərlalə CƏFƏROVA,  
Bakıdakı 200 sayılı orta məktəbin müəllimi.

**B**ildiyimiz kimi, "omomorfem" termini kök və şəkilçisi omonim, mənalı müxtəlif olan sözlərə deyilir. Belə sözlərin artması prosesi gedir və bu, söz yaradıcılığında da öz rolunu göstərir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə həmin sözlər omograflar, omofonlar, omomorfemlər və s. adlansalar da, morfologiyada onlara müxtəlif nitq hissəsi kimi işlənən sözlər deyilir.

Ali pedaqoji və filoloji təhsildə hər bir nitq hissəsinin tədrisində (bu və ya digər məzmununda) bu barədə tanışlıq kimi də olsa, məlumat verilir. Əslində isə həmin məsələ dilçilik elmində: isimləşmə, sifətləşmə, saylaşma, felleşmə, zərfləşmə, o cümlədən konversiya hadisəsi sayılır. Ona görə də morfologiyanın tədrisində hər bir nitq hissəsi leksik, morfoloji və sintaktik aspektlərdən yanaşılaraq şərh olunur.

"Azərbaycan dili" kitablarında "yaxşı", "xeyli", "öz", "çox", "iti", "ayrı", "özgə", "qarşı", "ilə", "da", "də", "ancaq", "əsasən", "aylıq",

"gündəlik" və s. kimi sözlərin, habelə -da<sup>2</sup>; -lı<sup>4</sup>; -acaq<sup>2</sup>; -malı<sup>2</sup> və s. şəkilçilərin müxtəlif nitq hissələrinə məxsus morfemlər kimi öyrədilməsi proqram saatlarının planlaşdırılmasında da mühüm yer tutur. Lakin həmin bilikləri şagirdlərə əsaslı şəkildə mənimsətmək mövcud üsullarla mümkün deyil.

Bu, problem doğurur və bir fənn müəllimi kimi bizi çoxdan düşündürərək, optimal cavab axtarmağa sövq edir.

Son illər belə qənaətə gəlmişik ki, əvvəla, isimlərin tədrisində əsl isimləri, ismə çevrilənləri, isimləşmələri, sifətin tədrisində sifətləşmələri, yəni atributivləşmələri, habelə adverbiallaşmaları (yəni zərfləşmələri), həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işləyə bilən sözləri öyrədərkən, qrammatik-morfoloji təhlillərin natamam və tam qaydalarını keçərkən müxtəlif məzmunlu və formalı didaktik parçalar üzərində müqayisələr aparırıq.

Orta məktəbdə çalışan həm-

karlarımız yaxşı bilirlər ki, şagirdlər aşağıdakı hallarda bu cür sözləri, yeni eyni cür yazılıb, eyni cür səslənən sözlərin morfem və leksik mənalarnı o zaman mənimsəyirlər ki:

1. Müəllim nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini kontekstual (yəni cümlədə) öyrədir;

2. Mövzulararası, o cümlədən nitq hissələri arası bağlılıq inkişafetdirici xarakterdə qurulur;

3. Hər bir nitq hissəsinin mənası və funksiyasında leksik mənanın izahı üçün qrammatik (morfoloji) mənə azı söz birləşməsi zəminində götürülür;

4. Nəhayət, müəllim təlim prosesində konkretlərdən ümumi nəticələr çıxarmaq metodikasını dəyərləndirib, optimal nəticələr almaq barədə düşünür və s.

Zəif şagirdlər həmin məsələlərdən çox gec baş çıxarırlar. Bunun üçün müəllimin xüsusi hazırlığı tələb olunur və bütün bunlar təcrübədən gələn faktlardır.

Biz bunları bilərək öz təcrübəmizdə sistemli şəkildə müşahidə, müsahibə, müqayisə aparmaqla, hərtərəfli təhlil və problem-situasiyalar yaratmaqla interaktiv təlimə məxsus çevik təlim və linqvistik tədqiqat (və ya eksperiment) metodlarından istifadə etməyə səy göstəririk. Onlardan bəzi fraqmentləri nəzərdən keçirək.

1. Qoşmaların tədrisində dərslərdəki qarşı, qabaq, irəli, əvvəlcə, geri, yaxın, uzaq, özgə, ayrı, qeyri, başqa və s. kimi sözlərin hansı əsas nitq hissələri kimi də işləyə bildikləri şagirdlərdən soruşulur. Bu məsələ şagirdlərə tanış olduğundan onlar müvafiq cümlə-

lər söyləyərək cavab verməyə çalışırlar. Cavablar dinləndikdən sonra şagirdlər aşağıdakı nümunələrdə (cümlələrdə) həmin tipli sözlərin funksiyası, yeri, mövqeyi ilə qarşılaşdırılırlar:

a) **bizə qarşı, sizdən qabaq, məndən irəli, dəstədən geri, kəndə yaxın, vətəndən uzaq, anamdan özgə, dostumdan qeyri, torpaqdan başqa** və s;

b) Ermənilər bizə qarşı çıxırlar. Bu barədə sizdən qabaq müəllim bizə demişdi. Bundan irəli xalqımda hörmət var idi. (M.Ə.Sabir). Vətəndən uzaqda yaşaya bilmərik. Sədr dəstəyə yaxın gəldi. Səndən özgə kimsədə lütf-inayət görmədim (M.P.Vaqif) və s.

Müşahidə materialları əsasında yeni dərslərin izahı və qoşmanın tərifini məhz həmin söz birləşmələri və cümlələr üzərində ümumiləşdirmək bu mövzunun anlaşılmasına səbəb olur və nəticədə aşağıdakı anlayışlar formalaşır:

a) Qoşma cümlədə aid olduğu (özündən əvvəlki) sözlə digər söz arasında vaxt, məsafə, istiqamət və s. mənasını ifadə edir;

b) Asılı olduğu sözlə birlikdə bitkin formada tələffüz olunur və cümlədə də həmin sözlə birlikdə bir üzv vəzifəsində çıxış edir: Sədr dəstəyə yaxın (zərflilik) gəldi.

2. Qoşmaların təhlili zamanı bütün növdən olan qoşmalarla şagirdləri qarşılaşdırılır. **Evəcən, atam kimi, anamla, evədək, bülbültək** və s.

Rəfiqəmi evlərinəcən ötürdüm; Atam kimi mehriban insanları çox sevirəm; Quş toki göydə uçur yerdəkilər (M.Ə.Sabir); O, bülbül tək oxuyurdu və s.

<sup>1</sup>Məqaləyə pedaqoji elmlər namizədi, dosent Vaqif Qurbanov rəy vermişdir.



Göstərilən nümunələrdə qoşmaların omonimlərinin həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri arasında olduğu müəyyənləşdirilir.

Bununla belə, bu imkanı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Şagirdlərə dönə-dönə izah etmək lazım gəlir ki, eyni bir sözün müxtəlif formalarda, məzmununda çıxış etməsi dilçilər tərəfindən nitqin kasıblığı kimi deyil, fikrin itiliyi, mütəhərriqliyi, məcazlaşmanın dərinliyi kimi qiymətləndirilir. Odur ki, omomorfemlərin nitq inkişafı zəminində, yəni idraki-təcrübi aspektdən öyrənilməsi ni yəqin etmişik və həmkarlarımız da bunu məsləhət bilirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin tədrisində omomorfemlik üzrə işlər müəyyən didaktik sistemə tabe edilərək öyrədilməlidir. Konkret demiş olsaq, qoşmalara qədər bir çox isim, sifət və s. mənalı sözlərin morfoloji təbiətini tam paradiqması ilə şərh etmək mümkün deyil. Eyni sözləri modal sözlərlə ədatlar haqqında da demək olur. Məsələn, ədatları keçərkən şagirdləri "əsasən" sözünün cümlədə daşdığı funksiya ilə tanış etmək lazımdır. Məsələn: 1. Onun fikrinə əsasən (görə, istinadən), insan humanist işləri ilə fəxr edə bilər; 2. Mənim həmyaşıdlarım, əsasən, xeyirxah olurlar.

Bu iki nümunədə "əsasən" sözü birinci cümlədə qoşma, ikinci cümlədə modal sözdür. Onları fərqləndirə bilməyin təkə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyəti var. Belə ki, həmin sözlərin tələffüz fərqləri də nəzərə alınmalıdır.

Orta məktəbdə dərslər deyən bə-

zi müəllimlər "yalnız" sözünü də omomorfem hesab etməklə səhvə yol verirlər. Bizə görə, "yalnız" hər bir cümlədə ədat mənasında işlənir: "Yalnız nifrətim var, inanın buna" (S.V.). Onu zərflər kimi qələmə verənlər yanılırlar. Həmin söz, yəni "yalnız", təkə, ancaq sözlərinin (ədatlarının) qrammatik sinonimidir - zərfin yox.

Həmkarlarımıza məsləhət görərdik ki, köməkçi nitq hissələrinin tədrisi ilə bağlı öz dərslərini qurarkən Azərbaycan dilinin son tədqiqatlarından çıxan, əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilən, necə deyirlər, əfkarı-ümumiyyəni razı salan hökmlərə istinad etməklə öz ümumiləşdirmələrini elmi əsaslar üzərində qursunlar. Xüsusilə də yeni dərsləklərlə işləyərkən.

Əvvəla, yeni dərsləklərdə, həqiqətən də, mübahisəli məsələlər var; bu da təbiidir, çünki tədris vəsaitlərinin öyrədici baxımından deyil, akademik baxımdan yeniləşdirilməsi bizdə bir ənənə şəklini alıb. Bu, faktıdır ki, dərslək və proqram tərtibi çox vaxt didaktikadan, metodikadan baş çıxaranlara deyil, "irəli soxulanlara" etibar edilir. Son vaxtlar dərsləklərin əsl müəlliflərinin "ortağı" süni şəkildə artırılır; beləliklə də, yeni müəllif öz "güclü" əlavələri ilə mənimsəməyə ağırlıq gətirir. Dərsləklər idraki-praktik və psixoloji-metodik istiqamətlərdən təkmilləşdirilməlidir, akademiya xəbərlərinə çevrilmək istiqamətindən yox. Bunu deyərkən, biz yeni müəlliflərin əlavəsi ilə nəşr olunan orta məktəbin Azərbaycan dili dərsləklərini nəzərdə tuturuq.

## CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINI ÖYRƏDƏRKƏN

Kəmalə ƏLİYEVƏ,  
Əzizbəyov rayonundakı  
234 saylı orta məktəbin müəllimi.

Məqalələrindən birində M.F.Axundov haqqında danışan Cəlil Məmmədquluzadə belə deyir: "M.F.Axundov barəsində ya çox yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır. M.F.Axundov barəsində ya yaxşı yazmaq, ya heç yazmamaq lazımdır".

Mən bu kəlmələri eynilə Cəlil Məmmədquluzadənin özüne aid etmək istərdim. Bununla mən Mirzə Cəlil haqqında "çox yaxşı" yazmaq iddiasında olduğumu söyləmək fikrində deyiləm. Mən bir müəllim kimi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında uşaqların taleyi və tərbiyəsi ilə bağlı məqamlara toxunmaq, ədibin uşaq mütaliəsinə ərməğan etdiyi əsərlərdən bəziləri söz açmaq fikrindəyəm.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus görkəmli yer tutan Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) XX əsr ictimai-bədii fikrimizin tərəqqisində əhəmiyyətli və misilsiz rol oynamışdır. Bir-birindən gözəl əsərləri ilə ədəbiyyata yeni nəfəs gətirmiş, ədəbi hərəkata düzgün istiqamət vermişdir. Ədibin böyüklüyü ondadır ki, o, sözünü kimlərə dediyini və necə demək lazım olduğunu yaxşı bilirdi. Ona qulaq asmayanlara isə "Azərbaycanın Molla Nəsrəddini" - C.Məmmədquluzadə sözünü gah nəslə deyirdi, gah dramaturgiya ilə, gah publisistik məqalələri ilə, gah da qılıncdan kəsərli felyetonları ilə.

XX əsr Azərbaycan ictimai həya-

tının elə bir problemi yoxdur ki, C.Məmmədquluzadə ondan yazmamış olsun. Növündən, janrından asılı olmayaraq bütün əsərlərində böyük ədib orijinal olmuş, yaşadığı dövrün istək və tələblərinə cavab verməyə çalışmışdır. Zəmanəsinin mütərəqqi, qabaqcıl ideyalarından ilham alan yazıçı bu qədər problem içərisində uşaqları da unutmamış, tez-tez uşaq ədəbiyyatı məsələsini qaldırmış, yazıçıları uşaqlar üçün əsərlər yazmağa çağırmış, özü də uşaqlar üçün əsərlər yazmışdır.

Uşaqların həyatı ilə bağlı ədibin xeyli publisistik məqaləsi var ki, bunlarda müxtəlif məsələlərə toxunulmuşdur. Məsələn, "Molla Nəsrəddin" in nömrələrindən birində "Məktəblər" məqaləsi ilə çıxış edən C.Məmmədquluzadə kəmiyyətə aldanaraq keyfiyyəti düşünmədən addımbaşı bir məktəb açmağın əleyhinə çıxır, belə dar, yararsız məktəblərdə şagirdlərin lazımi səviyyədə təhsil almalarının, tənəffüsdə oynayıb dincəlmələrinin qeyri-mümkün olduğundan yana-yana danışır.

Şagirdlərin təhsili məsələsindən danışarkən C.Məmmədquluzadə dərsləklərin hansı səviyyədə olması məsələsinə toxunur, dərslək müəlliflərinə uşaqların yaşına, səviyyəsinə, zövqünə, maraq dairəsinə uyğun və onların başa düşdükleri ana dilində yazmağı tövsiyə edir. "Üçüncü il" kitabı haqqında danışarkən yazıçı tə-



əssüf edir ki, dərslik ərəb-fars ibarələri ilə doludur. O yazır: "Amma təccüb burasındadır ki, indi əsrimizdə açıq bir ana dilinə möhtac olduğumuz yerdə bir nəfər mənim kimi bir namərd insafa gəlib dillənmir və demir ki, a balam, bu ərəb dili behiştə gedənlər üçün lazımdır; çünki ağayi-Məclisi əleyhürrəhmə buyurublar ki, behişt əhli ərəb dili, cəhənnəm əhli-məcus dili danışır. Aman günüdür, nə dil olur-olsun, - qoy məcus dili olsun, - ancaq oxuyub qanmalı olsun".

Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadə uşaqlar üçün nəzərdə tutulan yazıların saf, təmiz ana dilində olmasına böyük önəm verir. Bunun əhəmiyyətini ədib belə izah edir ki, ana dilində yaradılmış əsərlər uşaqlar tərəfindən yaxşı başa düşülər, asan yadda qalar və buna görə də tez sevilər.

"Molla Nəsrəddin" qəzetinin səhifələrində dərc olunan "Uşaqlarımız" sərlövhəli başqa bir məqaləsində də C.Məmmədquluzadə uşaq ədəbiyyatı məsələsinə toxunur: "Cümə günləri və tətil günləri uşaqlarımız hara getsinlər və nəylə məşğul olsunlar?"

İstəyirdim deyəm ki, teatra gəlsinlər, amma yadıma düşdü ki, bizim cəmi teatrlarımız indiki halda eşqbazlıqdan ibarətdir; çünki indiki teatrlarımız böyüklərə qulluq eləyir. İstəyirdim deyəm ki, belə olanda lazımdır uşaqlarımızın fikrinə qalmaq; çünki uşaqlarımız bika qalanda ya gərək teatrımıza gedib eşqbazlıq nümayişlərinə tamaşa eləsinlər, ya gərək küçə qapılarının ağzına yapışib yoldan ötürüb keçənlərə "ğoğə" eləsinlər və ya papaqlarını atıb qatır ürüksünlər".

Lakin C.Məmmədquluzadə bu məqaləsinin əməli cavabını görmür. Odur ki, bir il sonra yenidən bu məsələnin üzərinə qayıdan ədib yazır: "İstəyirdim bu gün uşaq teatri barəsində bir neçə söz yazam. İstəyirdim yazsam ki, aya, nə səbəbə böyükləri

teatra cəlb etmək yolunda bu qədər zəhmət sərf edənlər uşaqları bir dəfə də olsa, yada saldırlar? İstəyirdim yazsam ki, bunun cavabında teatr "sahibləri" deyəcəklər ki, uşaqlar üçün pyeslərimiz yoxdur; onda mən yazacaq idim ki, az qala cürbəcür dillərdən pyeslərin tərcüməsinə bu qədər pul ötürüldüyü yerdə nə olardı ki, uşaq pyesləri yazmağa da bir neçə qəpik-quruş verilə idi ki, kasıb və bika yazıçılarımız nə qədər kefləri istəyir uşaq aləminə dair teatr əsərləri yazıb tökə idilər meydana".

Cəlil Məmmədquluzadə bütün fəaliyyəti dövründə uşaqların tərbiyəsinə ən vacib məsələ kimi baxmış, bunun üçün isə uşaq ədəbiyyatının yaradılmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, ədib özü də uşaq mütaliəsinə "Buz", "İki alma", "Zırrama", "Saqqallı uşaq" və s. gözəl əsərlər bəxş etmişdir.

Bu gün biz müəllimlər interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərə düşünməyi və müstəqil nəticə çıxarmağı öyrətməyə çalışırıq. C.Məmmədquluzadənin uşaqlar üçün yazdığı hekayələr məhz bu baxımdan diqqətimi daha çox çəkdi. Gəlin ədibin "Buz" hekayəsinə baxaq. Hekayədə bir oğlan özünün on dörd yaşında olarkən etdiyi hərəkətdən yana-yana danışır. Xəstə xalası üçün buz almağa göndərilən bu oğlan bunu alıb geri qayıdarkən "gündəlik oyunları"na başı qarışır, "küçə yoldaşı" Şirəli ilə dalaşır, ürəyi yanan xəstə xalasının həsrətlə onun gətirəcəyi buzı gözlədiyini unudur. Xalasının əri onun gəlmədiyini görüb özü bazardan buz almağa gedir. Yolda uşağı da görüb evə gətirir. İki gündən sonra uşağın xalası ölür.

Göründüyü kimi, hekayənin məzmunu çox sadədir. Bəlkə elə indinin özündə də gününü avaralanmaqla keçirmək bir çox ailələrin uşaqları üçün adi haldır. Bu adi halı tipik hadisə kimi ədəbiyyata gətirən

C.Məmmədquluzadə bunu adi müşahidəçi kimi təsvir etmir, o öz qəhrəmanının böyükdən sonra öz uşaqlıq hərəkətləri üçün vicdan əzabı çəkdiyini göstərir, bununla da uşaqlara - balaca oxuculara tərbiyəvi təsir göstərir: "Bununla belə birçə şey yadımdan çıxmadı və indiyə kimi məni gahdan bir narahat etməkdədir. Nədi o? - Onun adı buzdu.

Xüsusən yay fəsiləri ki, bir tərəfdən bizim isti iqlimdə ki, yayın istisinin şiddətindən nəinki xəstələr, bəlkə salamat adamın da vaxt olur ki, ciyəri yanır. Və yay fəsli arabalarda daşınan ağ və təmiz duru buz kərpiçlərini görəndə xalam yadıma düşür və öz-özümə deyirəm: o xoşbəxt ki, indi onun ürəyi yanır, bu buzunu ona aparıb verəcəklər ki, ürəyi sərinləsin. Və çox-çox daha xoşbəxt adamlar var ki, bu buzları onların ləziz yeməkləri və marojnalarına sərf olunur. Amma mənim xalam odlu qızdırmanın içində ürəyi yanmaqda olduğu halda, birçə tikəsinə həsrət qaldı və iki gün sonra ölüb getdi.

Kimin qusuru ucundan? Mənimmi, ya yox?! Kimdədir taxsır? Məndədir ki, itlər ilə dalaşmağa məşğul olub, xalamın buzunu odlu torpağın içində əritdim? Ya bəlkə günahkar təbiətdir ki, daş kimi bərk bir buz əridib suya döndərir? Ya bəlkə günah heç bizimdə deyil? Ondən ötrü ki, mən tək tərbiyə görməyən on dörd yaşında bir uşağın həmin rəftarı çox təbiidir, necə ki buzun gün qabağında əriməyi təbiidir".

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə hadisənin məğzini açmaq, səbəbini araşdırmaq üçün suallar qoyur və balaca oxucusunu bu suallar ətrafında düşünməyə vadar edir:

"Nə qədər ki, uşaq idim, yadıma düşməzdi, elə ki, yekəlib ağlım kəsdi, buz əhvalatı mənə hər bir yeri düşəndə dərd olur. Bir tərəfdən də on dörd yaşında olduğum vaxt ölüməül azarlı xalamı bir qəpiklik buza həsrət

qoymağım düşür".

Bu etirafı verməklə yazıçı şagirdləri sərbəst və düzgün nəticə çıxartmağa vadar edir.

C.Məmmədquluzadənin uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı yazdığı digər bir əsəri "İki alma" hekayəsidir. Bu hekayədə "Buz" hekayəsi kimi birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Bu şəxs öz oğlu ilə gəzməyə çıxır: "Və haman balaca oğlum ilə gəzməyə gedəndə, hərdən bir ittifaq düşür ki, ona yeməli şey də alıram ki, məndən razı qalsın. Bu dəfə də balaca oğlum dükanlarda düzülmiş nazü-neməti görəndə məndən yeməli bir şey istədi. Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaq bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil. Ancaq bu dəfə heç bir zad almaq istəmərdim, o səbəbə ki, cibimdə çox pulum yox idi. Və bir də istəmərdim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamal öyrənsin".

Göründüyü kimi, yazıçı bu hekayəsində də uşaq və onun tərbiyəsi məsələsinə toxunur. Atasının istədiyi şeyləri (Carco qovununu və şirniyyat) almadığı üçün uşaq narazı olur və çox "bidamağ" görünür. Yazıçı bunu atanın dili ilə belə izah edir: "çün tərbiyə öz qaydasınca, uşağın təbiəti - bu da öz qaydasınca".

Bu ifadələrlə C.Məmmədquluzadə müdrik bir ağsaqqal, yaxşı bir pedaqoq-psixoloq kimi sanki bütün müəllimlərə və valideynlərə məsləhət verir ki, uşaqları tərbiyə edərək onları uşaq təbiəti, uşaq psixologiyası nəzərə alınmalıdır. Bunu nəzərə alan ata "çox da inad etməmək babətindən" uşaq üçün iki alma alır. Lakin uşaq almaları könülsüz alır və yenə də qaşqabağı açılır. Ata-oğul tramvaya minirlər. Bu vaxt balaca bir uşaq onlara yaxınlaşır və bir qəpik pul istəyir. Atanın yanında yalnız bir abbası gümüş pul olduğundan o heç bir söz demir ki, uşaq ke-



çib getsin.

Burada C.Məmmədquluzadə insanları düşündürən bir məsələyə toxunur: "Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsi məni başladı məşğul etməyə; hər kəs nə deyir, desin, ancaq dilənçi uşağa heç bir şey verməmək mənim xoşuma gəlmədi. Buradan ona işarə etmirəm ki, mən heç bir dilənçiyə yox demərəm; çünki ola bilər ki, bir para filosofların dilənçiyə pul vermək, onu bədbəxt etmək sifəti bəlkə mənə də sirayət edibdir. Ancaq sözün həqiqi budur ki, bu günki dilənçi uşağa bir qəpik verməməyim məni burada xarab etdi, o səbəbə xarab etdi ki, hamam dilənçi uşaq yaşda mənim atalı və analı oğlum, əyni-başı təzə, qarnı tox, bu saat burada mənim sağ tərəfində məndən incimış oturmuşdu ki, niyə mən ona konfet almadım, ancaq ki iki alma aldım".

Vaqon yola düşəndə ata pəncərədən baxır və görür ki, "hamam dilənçi uşaq" əlində bir qırmızı alma tutub yeyir. Bu dəm oğlu üçün aldığı almalar atanın yadına düşür və o, uşağa tərəf dönür. Uşaq gülə-gülə deyir: "Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa".

Bundan sonra C.Məmmədquluzadə bizi yenə atanın fikirləri ilə başbaşa buraxır: "Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil, onun qiyməti iki qəpikdir və yeyib qurtarandan sonra heç bir şeydir. Amma mənəvi işlərdə bu almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun. O qədər yüngüllük və könül xoşluğu ki, burada iki qəpiklik almadan mənə gəlib çatdı, nəhayət dərəcədə idi.

Fəlsəfə aləminə gəldikdə, qeyrilər dilənçiyə küçədə ianə verməyi necə başa düşürlər, düşünlər və insanıyyət mütəxəssisləri bu məsələni nə tövr həll edirlər, etsinlər, ancaq mənim bir balaca oğlum iki almasının birisini bir yetim uşağa verdi.

Və ola bilər ki, oğlum da yekələndən sonra bir para alimlərin "küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz" nəsihətini eşidəndən sonra, onları küçədə görəndə mənim kimi üz çöndərəcəkdir. Ancaq hələ ki indi oğlum bu işləri başa düşür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir".

Hətta balaca oxucu belə başa düşür ki, bunlar əslində C.Məmmədquluzadənin özünün fikirləridir. Bu fikirlərdə böyük ədibin böyük insanlıq hissləri ilə çırpınan ürəyini görürük. Yazıçı sanki demək istəyir ki, biz hamımız dünyaya saf, təmiz, hər cür pis fikir və duyğulardan uzaq halda gəlirik. Nə qədər ki, uşağıq, bu paklığı, bu saflığı qoruya bilirik, heç bir filosofun "dahiyənə fikirlərini" öz müqəddəs uşaq dünyamıza buraxmırıq və hər bir vəziyyətdə özümüz lazım bildiyimiz kimi hərəkət edirik.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Abbas Zamanov yazır: "Çılpaq tənqid, cümləpərdazlıq, zahiri təsir yaratmaq üçün dəbdəbəli ibarələr işlətmək, süni təsvirlərə qapılmaq C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün tamamilə yaddır. Ən dəhşətli həyat hadisələrini qələmə aldıqda belə o, çox vaxt təmkinini itirmir, nifrətini və rəğbətini açıq biruzə vermir, bədii əsərdə məntiqi nəticə çıxarmağı oxucunun öhdəsinə buraxır".

C.Məmmədquluzadənin uşaq ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi əsərlərin ən böyük əhəmiyyəti də məhz bundadır ki, bu əsərlər məktəblilərə düşünməyi, yaxşını pisdən ayırmağı, dostunu, düşmənini tanımağı, düzgün nəticələr çıxarmağı, dəqiq qənaətlər əldə etməyi öyrədir. Uşaqların şüurunun formalaşması, onların düzgün tərbiyə olunması üçün bu keyfiyyətlərin çox böyük rolu vardır. Odur ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı bu baxımdan da öz aktuallığını həmişə qoruyub saxlayır.

## TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Aygün ƏLİYEVƏ,  
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və  
Yenidən hazırlanma İnstitutunun qeyri-milli məktəblərdə  
Azərbaycan dilinin tədrisi kabinetinin müdiri.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə digər fənlərlə yanaşı Azərbaycan dilinin də üzərinə yüksək vəzifələr düşür. Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə dərslərin səmərəliliyinin artırılmasında **interaktiv təlim metodlarından** istifadə olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili tədris edilərkən interaktiv metodlar əsasında təşkil olunmuş dərslər üç əsas mərhələyə bölünür:

### 1. Düşünməyə yönəltmə.

Bu mərhələdə dərslərin üçün fəaliyyətin bir neçə mühüm növü həyata keçirilir. Əvvəla, şagirdlər verilmiş mövzular üzrə biliklərinin bərpası işində fəal iştirak edirlər. Bu, onları öz biliklərini təhlil etməyə və təklif olunan mövzu baxımından düşünməyə istiqamətləndirir. Həmin ilkin fəaliyyət vasitəsilə şagird öz biliklərini, səviyyəsini müəyyənləşdirir və lazım gəldikdə onlara əlavələr edir. Əgər informasiya şagirdə onun bildikləri ilə əlaqələndirilmədən təklif edilərsə, tez bir zamanda unudular.

### 2. Dərketmə.

Bu, elə bir mərhələdir ki,

şagird yeni informasiya və ideyalarla təmasda olur. Bu təmas mətnin oxunması, filmə baxılması, çıxışın dinlənilməsi və ya təcrübələrin yerinə yetirilməsi formasını ala bilər. Dərketmə mərhələsinin əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, əvvəla, düşünməyə yönəltmə mərhələsində yaradılmış fəallıq və maraq inkişaf etdirilir, ikincisi, şagirdlərin öz anlamının izlənilməsi yolundakı səyləri dəstəklənir. Bu zaman şagirdlər yeni anlayışı formalaşdırmaq üçün köhnə və yeni biliklərə əsaslanır, əlaqə yaradırlar.

### 3. Düşünmə mərhələsi.

Bu mərhələ tədris prosesində çox vaxt nəzərdən qaçırılır, hərçənd o, başqa mərhələlərdən heç də az vacib deyil. Məhz bu zaman şagirdlər yeni biliklərini möhkəmləndirir və öz təsəvvürlərini yenidən qururlar ki, bunlara yeni anlayışları da daxil edə bilsinlər. Sonralar insana uzun müddət xidmət edəcək təlim prosesi məhz bu mərhələdə meydana çıxır.

Bu mərhələdə bir neçə mühüm məqsədə nail olmaq planlaşdırılmışdır. Birinci növbədə şagirdlər yeni ideyaları və informasiyanı öz sözləri ilə ifadə etməyə çalışmalıdırlar. Bu mərhələnin ikinci



məqsədi şagirdlər arasında canlı fikir mübadiləsi yaratmaqdan ibarətdir, bu da onlara öz ekspressiv (təsirli) söz ehtiyatını genişləndirməyə, həmçinin digər şagirdlərin təsəvvürləri ilə tanış olmağa imkan verir. Belə olduqda şagirdlər öz təsəvvürlərini bütün bunları nəzərə alaraq qura bilər.

### İnteraktiv təlim metodu əsasında dərslərin planlaşdırılması

Bu vaxt aşağıdakılar hökmən nəzərə alınmalıdır:

#### Dərsə qədər:

Bu dərslərin əhəmiyyəti nədir?

Bu dərslər tənqidi tənqiddən keçəcək?

#### İlkin şərtlər:

Dərslərin faydalı olması üçün şagird nəyi bilməlidir?

#### Qiymətləndirmə:

Şagirdlərin bilik səviyyəsi necə qiymətləndiriləcək?

#### Vaxt bölgüsü:

Vaxt sinif işinin müxtəlif formaları arasında necə bölünəcək?

#### Dərslərin özü:

Düşünməyə yönəltmə mərhələsi necə həyata keçiriləcək?

Düşünmə mərhələsi necə həyata keçiriləcək?

Dərslərin mərhələsi necə həyata keçiriləcək?

#### Nəticə:

Dərslərin sonunda hansı nəticələrə gəlmək olar?

#### Dərslərdən sonra:

Dərslərin perspektivlərini nədə görürsünüz?

Şagirdlər bu dərsləri mənimsədikdən sonra nə etməlidirlər?

### İnteraktiv təlim metodu əsasında təşkil olunmuş açıq dərslərin icmalı

(V sinfin nümunəsində)

Mövzu: §13. "Qeyrətli xan"

#### Məqsəd:

a) neçə-neçə qeyrətli Azərbaycan oğullarının göstərdiyi qəhrəmanlıqları ümumiləşdirərək

Qeyrətli xan obrazında şagirdlərə çatdırmaq;

b) şagirdlərdə milli qeyrət və vətənpərvərlik duyğuları tərbiyə etmək;

c) çalışmalar vasitəsilə şagirdlərin tərcümə qabiliyyətini artırmaq;

ç) yeni dərslərdə öyrəndikləri sözlərlə lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək.

#### Təchizat:

1. Dərslər.

2. Ulu keçmişimizi əhatə edən qıvayur rəsmlər.

3. Muzeylərdə saxlanılan qədim döyüş geyimləri və silahların şəkilləri.

#### İstifadə olunan üsullar:

1. Sual-cavab, müsahibə.

2. Fərdi sorğu.

3. Açar sözlər - mövzunun daha asan qavranılması üçün mətndən seçilmiş bir neçə söz.

4. Müzakirə zamanı müsbət, mənfi cavablar üçün (hə/ yox, razıyam/ etiraz edirəm) yaxud müqayisəli zidd cavabların qeyd edilməsi üçün universal qrafikdən istifadə.

5. Çalışma üzərində iş (beşlik) - beş sətirlik qafiyəsiz şer; şagirdləri mövzunu təsəvvür etməyə yönəldən vasitə kimi istifadə edilir.

6. Esse - beş dəqiqə müddətində yazılmış kiçik həcmli inşa.

#### Dərslərin gedişi

##### I. Sinfin təşkili.

Sinfə daxil oluram. Şagirdlərlə salamladıqdan sonra sinif otağının təmizliyinə fikir verirəm. Ayın tarixini lövhəyə yazıram və sorğu yolu ilə dərslə gəlməyən şagirdlərin qeydiyyatını aparıram. Daha sonra ötən dərslə dair sorğu prosesinin icrasına başlayıram.

##### II. Ev tapşırığının yoxlanılması.

Müəllim: Kim deyər Azərbaycan dilindən keçən dərslər nə öyrənmişdik?

Şagird: Keçən dərslər evdə işləmək üçün 103 sayılı çalışmanı yerinə yetirməyi və Əhməd Cəmilin "Dünyanın gözəlliyi" şerini öyrən-

məyi tapşırmışdınız.

Sonra həmin tapşırığı ayrı-ayrı şagirdlərə oxuduram.

#### III. Keçmiş dərslərin sorğusu.

a) Fərdi sorğu yolu ilə şer-i bir nəfər şagirddən soruşuram və qiymətləndirirəm.

b) Sonra üç nəfər şagirdi kiçik həcmli qrammatik tapşırıqlar üzrə lövhədə işlədirəm və ötən dərslərinizə dair bəzi suallara cavab verdikdən sonra qiymətləndirirəm.

#### IV. Mövzular arasında əlaqə.

Keçmiş dərslə yeni dərslər arasında əlaqə yaradaraq izah edərdim ki, sizin bu gün öyrəndiyiniz "Dünyanın gözəlliyi" şerində vətənimizin dilbər güşələrinin göz bəbəyi kimi qorunması lazım olan inciləri, yəni meşələri, dağları, gölləri, çayları ilə tanış oldunuz. Onların qorunmasının sağlamlığınız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu öyrəndiniz. Bəs vətən torpağı?

Ata-babalarımızdan bizə miras qalan vətən torpağını qoruyub gələcək nəsillərə yadigar qoymaq nə qədər əhəmiyyətlidir?

#### V. Yeni dərslərin izahı.

Daha sonra qədim keçmişimizi əhatə edən rəsmləri, muzeylərdə saxlanılan döyüş geyimlərinin, silahların şəkillərini şagirdlərə göstərirdim və izahat verirəm. Sonra mərhələlər üzrə yeni dərslərin izahını davam etdirirdim.

#### 1. Düşünməyə yönəltmə mərhələsi.

Bu mərhələdə "Qeyrətli xan" mətnindən seçilmiş "ulu babalarımız", "torpaq uğrunda", "göz bəbəyi", "ana yurdumuz", "qan tökmək" və s. açar sözlərdən istifadə edərək cümlə qurmalarını tapşırırdım.

#### 2. Dərslərin mərhələsi.

a) Əvvəlcə "Qeyrətli xan" mətnini hissə-hissə oxuyub şagirdlərin iştirakı ilə rus dilinə tərcümə edirik.

b) Sonra qrafikdən istifadə edərək yeni dərsləri möhkəmləndir-

məyə çalışırdım.

Bunun üçün şagirdləri qruplara bölürəm. Hər bir qrup növbə ilə öz fikrini izah edir.

#### Məsələ:

1. Xanın vətənpərvərliyi

2. Səbrli olması

3. Sülhsevərliyi

4. Vətən torpağını hər şeydən üstün tutması

1. Qeyrət rəmzi olan atın və oğlunun qonşu hökmdara verilməsi; 2. Dözümlülük

#### 3. Düşünmə mərhələsi.

Bu mərhələdə dərslərin əvvəlinə qayıdırıq. Əsas məfhumları və hadisələri yada salaraq şagirdlərin lövhədə verilmiş açar sözlərə dair yazdıqları beş dəqiqəlik inşaları "Qeyrətli xan" nağılı ilə müqayisə edirik. Son olaraq şagirdlərə mətnə dair sual verirəm: "Xanın son qərarı doğru idi mi?"

Şagirdlər suala cavab verdikdən sonra onlara bu mövzu ilə bağlı beşlik tərtib etməyi tapşırırdım. Bunun üçün beşliyin tərtibat sxemini lövhəyə yazırdım.

1. İlk sətir mövzunun bir sözlə ifadəsidir (isim)

2. İkinci sətir iki sözlə təsviridir (sifət)

3. Üçüncü sətir üç sözlə mövzunun dairəsində hərəkəti ifadə edir (fə'li bağlama, fə'li sifət)

4. Dördüncü sətir mövzuya olan münasibəti göstərən dördsözlü ifadədir.

5. Axır sətir mövzunun mahiyyətini yenidən bəyan edən birsözlü sinonimdir (isim).

#### Məsələ:

"Qeyrətli xan" nağılı üçün beşlik nümunəsi: qeyrət; vətənpərvər xan; vuran, tutan, çarpışan; xalqını canından çox sevən; hünər;

#### VI. Ev tapşırığı:

"Vətən torpağı hər şeydən üstündür" mövzusunda esse (inşa) yazmaq.





## NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ VƏ ESTETİK TƏRBIYƏ İMKANLARI

Rasimə VƏLİYEVƏ,  
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu  
Zaqatala filialının müəllimi.

**N** Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində nadir ədəbi simalardan biridir. Öz ideya, poetik tutumu, təsir, nüfuz dairəsinə görə məkan və zaman tanımayan, qlobal və həmişəyaşar Nizami sənəti 800 ildən çoxdur ki, dünya xalqları içərisində nəcib insanpərvərlik, dərin xəlqilik, yüksək bəşəriyyət, vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik ideallarının qələbə və təntənəsinə xidmət edir. Onun adı, şəxsiyyəti, dərin bədii, fəlsəfi təfəkkürün məhsulu olan əsərləri əsrlər boyu sənətsevərlərin, şair və mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmiş, kamal, idrak, mərifət sahiblərinin hörmət və rəğbətini qazanmışdır.

Böyük şairin həyat və yaradıcılığını tədris edən müəllim şagirdlərə deməlidir ki, ictimai-estetik fikrimizin parlaq səhifələrindən biri olan Nizami ədəbi irsi müəyyən milli, coğrafi zəmin, tarixi məkan və zaman daxilində yaranıb formalaşsa da, əhatə dairəsinə, öz məna və mündəricəsinə görə bəşəri məzmunu malikdir. Odur ki, bu gün də təzə və orijinaldır, yüksək əxlaq, estetik zövq, tərbiyə və bilik mənbəyidir. Heç vaxt qiymətini, poetik təsirini itirməyən əlvan söz, fikir, hikmət xəzinəsidir.

Nizami yaradıcılığı sonu görünməyən bir ümmandır. Onun dərinliyinə nə qədər baş vursaq, o qədər yeni-yeni sirlərə vaqif oluruq. Nə qədər çox öyrənsək, o qədər öyrənməyə ehtiyac hiss edirik. Nizaminin bədii əsərləri səkkiz əsrdən çoxdur ki, mə-

dəni-elmi aləmdə öyrənilir, tədqiq və təbliğ olunur. Hər yeni bir nəsillə gəlincə, Nizamini öyrənmədən, Nizamiyə münasibət bildirmədən keçinə bilmir. Onun böyük təsir gücünə malik yaradıcılığı - incə, humanist lirika-sı, ölməz "Xəmsə"si bu gün də müasirlərimizin, xüsusilə gənclərimizin mənəvi-əxlaqi, bədii-estetik tərbiyə işində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nizami "Xəmsə"si mənəvi-əxlaqi saflıq çeşməsinə bənzəyir ki, bu çeşmənin hər damlası insanın mənəvi aləminin büllurlaşmasına təsir göstərir. Nizami irsi insanlığa ülvə məhəbbət, zəhmətə hörmət, ədalət, xeyirxahlıq, sədaqət hiss və duyğuları aşılayır, nəsilləri yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə, qəhrəmanlığa sövq edir. Nizaminin zəngin söz xəzinəsi bütövlükdə tərbiyə məktəbi adlandırılır. Gənclərin, xüsusən də məktəbli gənclərin estetik tərbiyəsində şairin yaradıcılığı qiymətli mənbə, təsirli vasitədir.

N.Gəncəvi insanı hər şeydən üstün tutur, insan ləyaqətini çox qiymətləndirir. Şairə görə, insan bütün canlıların ən şərəflisidir və insan öz şərəfini qoruyub saxlamalıdır:

*Sən ki hüma quşusan, şərəfli iş gör  
əlbət,*

*Az ye, az danış, vermə bir kimsəyə  
əziyyət.*

Söz insan mənəviyyatının güz-güsüdür. Nizamiyə görə, deyilən, yazılan, işlədilən söz o qədər qiymətli olmalıdır ki, dəyəri heç bir şeylə əvəz edilə bilməsin. Sözü boş-boşuna, yer-

li-yersiz işlətmək danışanın şərinə ləkə gətirər:

*Az sözün inci tək mənası solmaz,  
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.  
Və yaxud:*

*İnci tək sözlər seç, az danış, az din,  
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.*

Söz qüdrətli vasitədir. Yerində və ustalıqla deyilmiş söz vasitəsilə can üstə olanlara həyat vermək olar. Əksinə, düşünmədən, yersiz və ya qəsdən deyilmiş sözlə sağlam adamı yorğan-döşəyə salmaq mümkündür. Göründüyü kimi, düşmənin və nadanın əlində söz qorxunc silaha da çevrilə bilər. Bu haqda Nizami belə yazmışdır:

*İnsanı dişləsə azğın bir quduz,  
Onun məlhəmi var, keçər qorxusuz.  
Lakin dil yarası ürəkdən getməz,  
Ona min məlhəm də heç əsər etməz.*

Nizami, həmçinin doğrunu yazmağa, insanları doğru danışmağa çağırır:

*Var doğru yazmağa, madam ki,  
imkan*

*Neçin gəlsin gərək ortaya yalan?!  
Qiymətdən salmışdır sözü yalanlar,  
Doğrunu danışan möhtəşəm olar.*

Nizamidə "gözəllik" anlayışı çox geniş məna kəsb edir. Şair onu adamda təkəcə zahiri əlamət kimi deyil, eyni zamanda, daxili, mənəvi zənginlik hesab edir, onu daha üstün tutur. İnsanın məhz mənəvi keyfiyyətlərlə ucaldığını deyir və oxucusuna da bunu təlqin edir. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, Nizaminin məhəbbət, ədalət, qüvvət, sədaqət, insana münasibət, xeyirxahlıq, elm, hünər, əmək, səbr, iradə, təvazökarlıq və s. haqqında aforizmə çevrilmiş misraları saysız-hesabsızdır. Dərsin gedişində belə misralardan bəzilərinə nümunə göstərmək də faydalı olar. Məsələn:

*Bilik öyrənməyi ar bilən hər kəs,  
Dünyada mərifət qazana bilməz...*

*Səadət kamalla yetişir başa,  
Xalqa hörmət elə, əbədi yaşa...*

*Hər çətin düynünün bir əlacı var,  
Səbrlə, təcridlə açılar onlar...*

*Həyasız adama qarşı sət rəftar,  
Yumşaq davranmaqdan faydalı  
olar...*

*Gecəni, gündüzü çox vermə bada,*

*Yaxşı ad uğrunda çalış dünyada...  
Dəmiri ayna tək parlardan insan  
Pası silməlidir öz vicdanından.  
Yaxşılıq etməsən əgər insana  
Böyüklük şərəfi verilməz sana...*

Belə misalların sayını xeyli artırmaq da olar. Göstərilən bu nümunələrin hər biri üzərində ayrılıqda dayanmadan da insanın mənəvi aləmi, onun estetik tərbiyəsi üçün onların güclü təsir vasitəsi olduğunun subuta ehtiyacı yoxdur. Biz müəllimlər çalışmalıyıq ki, təlim prosesində şagirdlər bu cür ifadələrin, misra və beytlərin izahından estetik cəhətdən faydalana bilsinlər.

Nizaminin əsərləri vasitəsilə şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirməkdən ötrü məktəblilərə bu və ya digər epizodda danışılan əhvalatla bağlı şəkil çəkdirmək də müsbət nəticə verir. Bu məqsədlə hazır mini-atürlərdən istifadə etmək də faydalıdır. Əsər üzərində iş aparılarkən təsviri sənət əsərləri nümunələrindən istifadə yolu onların mənəvi aləminin zənginləşməsinə olduqca qüvvətli təsir göstərir. Məsələn: Fərhadın Bisütun dağı yarması hadisəsinin təsviri verilən şəkildə məqsədi yolunda dönməzlik fikri ifadə olunur. Yaxud Bəhrəmin oxla ceyranın dal ayağını başına tikməsinə və Fitnənin nəhəng bir öküzü götürüb altmış pilləni qaldırmasını təsvir edən illüstrasiyalar Bəhrəmin ox atmaq məharətinə və Fitnənin hünərinə rəğbət hissi ifadə edir, insanın mənəvi aləminə qüvvətli təsir göstərir.

Nizami yaradıcılığı olduqca zəngin xəzinədir. Bu xəzinəni tədris proqramı ilə geniş əhatə etmək mümkün deyil. Dahi şairi bizdən əsrlər ayırır, lakin onun bəşəri ideyalar, böyük ideallar təbliğ edən yaradıcılığı bizim üçün müasirdir, doğmadır. Nizami bizim mənəvi müasirimiz kimi yaşayır. Tarix qocaldıqca o, gəncləşir, bu günümüzdə daha da yaxınlaşır. Neçə əsr keçməsinə baxmayaraq, onun yaradıcılığı bədii-emosional təsir gücünü, poetik tərəvətini, ən başlıcası isə, idrakı-tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmişdir.





## PROFESSOR M.HÜSEYNZADƏNİN "MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ" KİTABI, 1954

**A**zərbaycan dilinə aid dərsliklərin tarixi XIX əsrdən başlanır. Elə həmin əsrdə həm azərbaycanlılar, həm də Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən əcnəbilər üçün dərsliklər yazılmışdır. XX əsrin 20-30-cu, xüsusən 40-cı illərdən orta məktəb dərsliklərinin nəşri müntəzəm hal aldı. Ali məktəb dərsliklərinin hazırlanmasına və çapına isə ardıcıl olaraq, 1970-ci illərdən başlanmışdır.

1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, maarif, tədris, eləcə də Azərbaycan dilinin tədrisinə və Azərbaycan dili dərsliklərinin hazırlanmasına və nəşrinə xüsusi diqqət yetirildi. Bu vaxtlar "Müasir Azərbaycan dili" adı ilə dörd cildlik ali məktəb dərslikləri nəşr edildi. 1974-cü ildə həmin dərsliklərin müəlliflərinə - prof. Ə.Dəmirçizadəyə, prof. S.Cəfərova, prof.M.Hüseynzadəyə, prof. Ə.Abdullayevə, prof. Y.Seyidova və dos. A.Həsənova respublikanın Dövlət mükafatı verildi.

Prof. M.Hüseynzadənin yazdığı "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin hazırlanmasının tarixi o birilərindən fərqlənir. Həmin dərsliyin ilk variantı dərs vəsaiti qrafiki ilə 1954-cü ildə çap olunmuşdur. Bu, ali məktəbdə "Müasir Azərbaycan dili" fənninə aid ilk dərs vəsaiti idi. Kitabın titul vərəqinə "Müasir Azərbaycan dili"

sözlərindən sonra yazılmışdır: "Leksika, fonetika, morfolojiya". Bu sözlər vəsaitin məzmunu ilə əlaqədar idi. Həqiqətən, kitab üç bölmədən ibarət idi. Əslində, vəsait müəllifin ali məktəblərin filologiya fakültələrində "Müasir Azərbaycan dili" fənnindən oxuduğu mühazirələr əsasında yazılmışdı.

Vəsaitin "Giriş" hissəsində dil haqqında, dillə təfəkkürün əlaqəsi haqqında, dilin ictimai rolu haqqında, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu haqqında qeydlər verilir.

Kitabın "Leksika" bəhsi üç hissədən ibarətdir: 1. "Məfhum və söz". Burada sözlərin həqiqi və məcazi mənələrindən, forma və məzmununa görə söz qruplarından (çoxmənalı sözlərdən, sinonim, omonim və antonimlərdən), sözün leksik və qrammatik mənələrindən söhbət edilir. 2. "Müasir Azərbaycan dili leksikonunun tərkibi". Burada Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra, onun tərkib hissələri haqqında ətraflı danışılır. Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər, dilin inkişafında onların rolu, həmin əsasda yaranan yeni sözlər və s. haqqında məlumat verilir. Sonra başqa dillərdən gələn sözlər və onların xüsusiyyətləri qeyd edilir, bölgüləri göstərilir, gəlmə sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə qaydaları

şərh edilir. 3. "Frazologiya". Burada "frazologiya nədir?" sualına cavab verilir, frazeoloji birləşmələrin bir növü olan idiomatik ifadələr haqqında ayrıca danışılır.

Qeyd edək ki, sonralar prof. S.Cəfərov, prof. H.Həsənov Azərbaycan dilinin leksikası haqqında ayrıca dərsliklər yazdılar və prof. M.Hüseynzadənin bu əsərdə qoyduğu məsələləri inkişaf etdirdilər.

Vəsaitin ikinci bəhsi "Fonetika" adlanır. Burada fonetika haqqında ümumi qeydlər edilir, fonetikanın növləri (tarixi fonetika, eksperimental fonetika, müqayisəli fonetika) göstərilir. Bundan sonra sıra ilə fonetikaya aid mövzular verilir. Müəllif danışdığı üzvlərini bir-bir sayır və hər birinin vəzifəsini izah edir. Daha sonra saitlər, samitlər, onların növləri haqqında ətraflı məlumat verir. Səslərin hansı prinsiplər əsasında təsnif edildiyini göstərməklə, onları təhlil edir. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri odur ki, müəllif hər bir səsin tələffüzü haqqında da məlumat verir; dörd saitin sözdə uzun tələffüz edilməsinə misallar gətirir: a-alim, aid, aləm, sakit, sücaət; ə-bəzən, bəzi, mədən; i-qənimət, həqiqət, miras; u-sükunət, zərurət, Səbuhi.

Kitabda heca haqqında məlumat verilir, Azərbaycan dili hecalarının xüsusiyyətləri qeyd edilir. Hecaların açıq və qapalı növləri izah olunur. Açıq hecaların üç, qapalı hecaların yeddi növü göstərilir. Hər bir növ üzrə misallar verilir. Məsələn belə:

**Açıq hecalar:** a-ta, i-ki, su, bu;

**Qapalı hecalar:** əl, il, alt, üst, dil, bil, dörd, sət, stol, stul.

Heca vurğusu haqqında da ətraflı danışılır. Vurğunun sözdəki yeri, vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, istisna hallar izah olunur. Danışığı prosesində baş verən fonetik hadisələrin də izahı ətraflı verilir. Assimilyasiya,

dissimilyasiya, metateza, proteza, eliziya hadisələri izah olunur. Burada müəllif ədəbi tələffüz məsələlərinə də nəzər salır. Vəsaitin "Fonetika" hissəsində "Ahəng qanunu" mövzusu da özünəməxsus yer tutur. Burada ahəng qanununun üç növü qeyd edilir: saitlərin bir-birini izləməsi, samitlərlə samitlərin bir-birini izləməsi, samitlərin bir-birini izləməsi.

Vəsaitdə orfoqrafiya prinsipləri (fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər) haqqında məlumat verilir, bu prinsiplərin azərbaycan yazısındakı mövqeyi, hansından necə istifadə olunması göstərilir və misallar gətirilir. Ayrıca başlıqla orfoqrafiya tarixinə də qısa nəzər salınır.

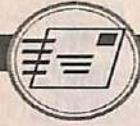
Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər ali məktəblərdə "Müasir Azərbaycan dili" fənninin "Fonetika" bəhsi bu əsərdən istifadə edilməklə tədris olunmuşdur. 1972-ci ildə prof. Ə.Dəmirçizadənin "Müasir Azərbaycan dili. Fonetika" dərsliyi nəşr edildi.

"Fonetika" bəhsi Azərbaycan EA-nın 1951-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə)" kitabında da var idi. Lakin o, dərslik olmadığına görə, tədris vəsaiti kimi təklif olunmurdu. Həmin kitabda "Fonetika" bəhsini prof. Ə.Dəmirçizadə yazmışdı. Orada fonetika məsələləri daha geniş verilmişdir. Əgər prof. M.Hüseynzadənin kitabında "Fonetika" bəhsi 38 səhifədirsə, EA-nın nəşr etdiyi qrammatika kitabında həmin hissə 66 səhifədir. Bununla belə, kitabların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, təqdimat üsulları var.

Prof. M.Hüseynzadənin əsərinin 1954-cü il nəşrinin əsas hissəsini "Morfolojiya" bəhsi təşkil edir.

**Nurlana MƏMMƏDOVA,**  
BDU-nun "Azərbaycan dili və onun metodikası" kafedrasının magistrantı.





Son vaxtlar redaksiyamızın poçtuna xeyli məktub daxil olub. Bu məktublarnın müəllifləri və ünvanları müxtəlif olsa da mövzusu demək olar ki, birdir: müstəqil ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində təhsil islahatı necə yerinə yetirilir, bu mühüm dövlət əhəmiyyətli tədbirin həyata keçirilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri necə iştirak edirlər, ana dilimiz, ədəbiyyatımız gələcəyin qurucuları olan bu günkü şagirdlərə necə öyrədilir və necə sevdilir...

Redaksiyamızın poçtuna daxil olan məktublarla oxucularımızı mütəmadi tanış edəcəyik. Jurnalımızın bu sayında isə belə məktublardan ikisini dərc edirik.

## TƏDRİSİN KEYFİYYƏTİ YÜKSƏLİR

**R**ayonumuzun ümumtəhsil məktəblərində təhsil islahatının uğurla həyata keçirilməsi istiqamətində inamlı addımlar atılır. Tədrisin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə yönəldilən müxtəlif tədbirlər yerinə yetirilir, yeni mütərəqqi təlim metodları öz müsbət nəticəsini verir: məktəblərimizdə iş yaxşı qurulduğundan son illər tədrisin keyfiyyəti xeyli yüksəlmiş, rayonumuz respublikanın qabaqcıl rayonları sırasına çıxma bilmişdir. Bu yazıda mən konkret olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisindən qısaca söhbət açmaq istəyirəm.

Əvvəlcə onu deyim ki, hələ 2001-ci ilin iyun ayında ölkə prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı bu sahədə fəaliyyəti-

mizə böyük təkan verdi. Rayon Təhsil Şöbəsinə həmin sənəd geniş müzakirə olundu, əməli tədbirlər planı hazırlandı və həyata keçirilməyə başlandı.

Respublikanın hər yerində olduğu kimi, bizim məktəblərdə də ötən ildən Azərbaycan dili yeni proqramla tədris olunur. Proqramı istifadəyə verməzdən əvvəl fənn müəllimlərinin fəal iştirakı ilə proqramın müzakirəsini keçirdik. Bu müzakirələrdə iştirak edən 116 müəllimin proqrama aid çoxsaylı rəy və təkliflərindən 58-ni seçib Təhsil Nazirliyinə və Təhsil Problemləri İnstitutuna göndərdik.

Bu gün fəxrlə deyə bilərəm ki, rayonda mövcud olan 45 orta, əsas və internat məktəblərində çalışan 145 fənn müəlliminin hamısının biliyi, bacarığı Azərbaycan

dili və ədəbiyyat fənlərinin şagirdlərə daha dərinlən öyrədilməsinə, həmin fənlərə sevgi və məhəbbətin artırılmasına cəlb edilmişdir. Belə ki, onların yaxından iştirakı ilə faydalı tədbirlər - fənn olimpiadaları, inşa yazı müsabiqələri, bilik yarışları və s. keçirilir və bu tədbirlərdə daha çox fərqlənən şagirdlər öz güclərini respublika miqyaslı yarışlarda sınaırlar. Konkret olaraq deyim ki, ötən dər ilində fənn olimpiadalarının 2-ci rayon turunda qələbə qazanmış 8 şagirddən biri - Neftçala Şəhər humanitar təma-yüllü "Muğan" liseyinin IX sinif şagirdi Pərvin Eyvazov respublika yarışının qalibi kimi Təhsil Nazirliyinin II dərəcəli diplomu ilə təltif olunmuşdur (fənn müəllimi Qüdsiyyə Məmmədovadır).

Ötən ilin payızında Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr olunmuş "Müstəqil Azərbaycanı necə görmək istəyirəm" mövzusunda rayon üzrə keçirilən inşa yazı müsabiqəsində iştirak etmiş 53 istedadlı şagirddən 26-sı I-III yeri tutmuşdur. Qədimkənd kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi Pərvin Tağıyeva isə respublika yarışında parlaq qələbə qazanaraq I dərəcəli diplomla mükafatlandırılmışdır (müəllimi Rəfael İsmayılovdur).

Məlumdur ki, təhsildə, tədrisin yaxşılaşmasında müəllim əsas simadır və məktəbdə təlim-tərbiyə işinin düzgün qurulması müəyyən mənada müəllimdən asılıdır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, ixtisasını sevən, fənni şagirdlərinə dərinlən öyrətməyi və sevdirməyi bacaran müəllimin çalışdığı məktəbin

uğurları da sevincirici olur. Bizdə də ünvanına xoş sözlər deyiləsi müəllimlər çoxdur. Məsələn, "Keyfiyyət ili çərçivəsində" keçirilən "İlin ən yaxşı müəllimi" rayon müsabiqəsinin qalibi, Həsənaab qəsəbə orta məktəbinin müəllimi İbrahim Nuriyev, respublika pedaqoji mühazirələr müsabiqəsinin qalibi, Qırmızıkənd kənd orta məktəbinin müəllimi Ruhəngiz Nəcəfova, "Qəlbimi uşaqlara verirəm" tərbiyə proqramı müsabiqəsinin qalibi, 2 saylı Xıllı qəsəbə orta məktəbinin müəllimi Tükəzban Həsənova, həmin qəsəbədəki 1 saylı orta məktəbin müəllimi Fatma Həşimova, "Muğan" liseyinin müəllimi Şəhla Rzayeva, Bankə qəsəbəsindəki 1 saylı orta məktəbin müəllimi Şəhrabanu Mustafayeva və bir çox başqaları öz peşələrinin kamil biliciləridir. Bu cür müəllimlərin əməyinin nəticəsidir ki, ötən dər ilinin buraxılış imtahanlarında 478 şagirdimiz Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərindən "4" və "5" qiymətlər almışdır.

Biz rayonun pedaqoji ictimaiyyəti arasında ad-san qazanmış belə müəllimlərin qabaqcıl iş təcrübəsinin ümumiləşdirilib məktəblərdə, xüsusən də gənc müəllimlərin çalışdığı tədris ocaqlarında yayılmasına diqqətlə yanaşırıq. Çalışırıq ki, məktəblərimizdə rəsmi dövlət dilimiz olan ana dilimizə məhəbbəti yüksəldək, şagirdlərin Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinə marağını daha da artıraq.

**Şirməmməd ƏLİYEV,**  
**Neftçala RTS metodiki**  
**kabinetinin direktoru.**



## İŞGÜZAR MÜƏLLİM

Onu Salyanda hamı tanıyır... Söhbət Aşağı Kürkənd kənd orta məktəbinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi Sevil Ağalarovadan gedir. O, 1973-cü ildə indiki N.Tusi adına APU-nu bitirib. Təyinatla Əli Bayramlı şəhərinə göndərilib və burada orta məktəblərdən birində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi işləyib. Sonra Salyan rayonundakı Aşağı Kürkənd kənd orta məktəbinə ixtisası üzrə müəllim təyin edilib.

30 illik pedaqoji staja malik olan Sevil müəllimə öz peşəsinin vurgunudur. Dərs dediyi şagirdlər hər il rayonda keçirilən fənn olimpiadalarında, müxtəlif nominasiyalı müsabiqələrdə, ali məktəblərə qəbulda fərqlənir. Özü isə pedaqoji mühazirələrin rayon turunda dəfələrlə mükafata layiq yer tutub. Sevil müəllimə uzun illərdir ki, çalışdığı kollektivdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan fənn metodbirləşməsinə rəhbərlik edir. Dərs dediyi şagirdlərin valideynləri ilə müntəzəm əlaqə saxlayır. Məktəbdənkənar, sinifdən-xaric keçirilən tədbirlərin təşkilində yaxından iştirak edir. Elə ona görədir ki, onu valideynlər də, məktəblilər də çox sevir.

Sevil Ağalarova çalışdığı kollektivdə gənc müəllimlərə yaxından hamilik edir. Özü də bu əmələndən həzz alır. O, RTS-nin keçirdiyi müsabiqələrdə həmişə münasif-

lər heyətinin tərkibində olur. Ştandankənar metodist kimi Rayon Təhsil Şöbəsinin metodik mərkəzi ilə yaxından əlaqə saxlayır.

Rayonun pedaqoji işçiləri arasında öz fəallığı və bacarığı ilə seçilən Sevil müəllimə müstəqil Azərbaycan müəllimlərinin XI qurultayının nümayəndəsi olmuşdur. Ali kateqoriyalı müəllim öz bilik və bacarığını daim artırır, rayonun pedaqoji ictimaiyyətinin, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun keçirdiyi tədbirlərdə iştirak edir. Fəal ictimaiyyətçi kimi tanınan Sevil xanım Sevil Qadınlara Cəmiyyətinin məktəb üzrə sədridir. Hazırda Salyan RTS-nin metodmərkəzi onun iş təcrübəsini öyrənir. Yaxın vaxtlarda rayonun müəllimləri bu işgüzar və qabaqcıl müəllimin təcrübəsindən yararlanacaqlar.

İşgüzar müəllim həm də qayğıkeş və mehriban anadır. Böyütdüyü dörd qızından üçü həkimdir. Sonbeşiyi isə Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin tələbəsidir.

Daim öz üzərində çalışan, peşəsinə sevinən, özü də bütün həmkarları, şagirdləri tərəfindən sevilən Sevil müəllimənin pedaqoji fəaliyyətinin 30 ili bu yaxınlarda tamam olur. Bu münasibətlə onu təbrik edir, uğurlar arzulayırıq.

**Sovet HÜSEYNOV,**  
**Salyan RTS-nin metodisti.**



## ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN IX SINIFLƏRİNDƏ SEÇMƏ FƏNN KİMİ ƏDƏBİYYATDAN PROQRAM MATERIAL- LARININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

Respublikamızda təhsil islahatının uğurla həyata keçirildiyi indiki vaxtda ayrı-ayrı fənlərin tədrisində yeni münasibət tələb olunur. Bu mənada seçmə fənn kimi şagirdlərin meyl, maraq və arzusu əsasında təşkil olunan təlim məşğələlərində mövcud proqrama istinad olunaraq əvvəlcə V-VI, X-XI, sonra VII, daha sonra isə ardıcıl olaraq VIII siniflərdə ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması hazırlanmış, çap edilib müəllimlərin ixtiyarına verilmişdir (Bax: "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı, 2001 №1, 2001 №3).

IX sinifdə dərs deyən müəllimlərin arzusunu nəzərə alaraq seçmə fənn kimi ədəbiyyatdan təlim materiallarının planlaşdırılmasına aid (mövcud proqrama əsasən) tövsiyələr də hazırlanmışdır. Jurnalımızın bu sayında həmin tövsiyələri dərc edirik.

### IX SINIF 68 SAAT I RÜB (18 SAAT)

1. a) "Dədə-Qorqud" dastanından "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu", "Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu" hissələrinin oxusu, məzmunu üzərində iş, təhlili. 2 saat
  - b) "Uşun Qoca oğlu Səkrəyin boyu", "Bəkil oğlu İmranın boyu", "Salur Qazanın dustaq olduğu boyu" hissələrinin oxusu, məzmunu üzərində iş, təhlili. 2 saat
  - c) "Oğlu Uruzun onu azad etdiyi boy", "İç oğuzun daş oğuzun dönük çıxması", "Beyrəyin öldüyü boy" hissələrinin bütünlükdə oxusu, məzmunu üzərində iş, təhlili. 2 saat
  - ç) Dastanın nəşri, tədqiqi və tərbiyəvi əhəmiyyəti. 2 saat
2. Şifahi ədəbiyyatın xalq həyatı ilə bağlılığı, xalqın təfəkkür tərzinin ifadəsi olması. Xalq yaradıcılığı yazılı ədəbiyyat üçün mənbələrdən biri kimi. Qəhrəmanlıq dastanları haqqında biliklərin möhkəmləndirilməsi. Məhəbbət dastanları haqqında məlumat.



"Şah İsmayıl" dastanının oxunması və təhlili. Dastanda qəhrəmanlıq və məhəbbət motivlərinin sıx birləşməsi. Şah İsmayıl öz sevgisinə çatmaq üçün qılınc gücü ilə mübarizə apararaq məğlub edilməz bir qəhrəman kimi.

Dastanın tərbiyəvi əhəmiyyəti.

4 saat

### 3. XIII yüzilliyə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı.

Mənşəyi tarixi həqiqətlərdən götürülmüş son Midiya hökmdarı İştuvequ-Astiaqa həsr edilmiş "Astiaq" əfsanəsi üzərində iş. Əsərin təhlili. Əfsanənin Herodot zamanında artıq xalqın yaradıcılıq süzgecindən keçmiş, bədii boyalar almış, dolğun məzmunlu, çox gözəl süjetli, gərgin konfliktli ədəbi əsər dərəcəsinə yüksəlməsi.

Despotizmin tipik nümayəndəsi olan xüdpəsənd, taxt-tac üçün ən rəzil cinayətə hazır bir hökmdar kimi görünən kütbeyin Astiaq obrazı, xəyanətlər mərkəzi olan sarayda məhv olmuş aciz, bədbəxt, hüquqsuz Mandana, xalq nümayəndəsi olan çoban Mitridad surətlərinin geniş təhlili.

Kir və Harpaq surətləri.

"Tomris" əfsanəsinin oxusu, məzmunu və təhlili üzərində iş.

Qandan doymayan, gözüac Kirə Tomirisin sifarişi, oğlunun azad olmasını, ölkədən getməsinə xahiş etməsi. Kirin elçinin sözüə əhəmiyyət verməməsi. Kirin oğlu Sparqanisesin özünü boğması. Tomirisin Kirə hücumu və onu döyüşdə məğlub etməsi, onu qandan doyurması.

4 saat

### 4. Şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsi.

2 saat

## II RÜB (14 SAAT)

1. N.Gəncəvi yaradıcılığında ədalətli hökmdar ideyası və onun bədii həlli  
Əmək və əmək adamlarına münasibət  
Nizami yaradıcılığında türkçülük  
Nizami yaradıcılığında qadın idrakına inam.

4 saat

### 2. XIII-XVI yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatı.

XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış şairlərdən 1) Arif Ərdəbilinin Nizami ənənələrini davam və inkişaf etdirməsi. Onun "Fərhadnamə" əsərinin mövzusu və məzmunu üzərində iş. Hekayənin dostların kədərini təsviri və keçmiş haqqında həkimanə sözlərlə bitməsi.

"Fərhadnamə" poemasının bədii keyfiyyəti etibarilə Nizaminin "Xosrov və Şirin"indən aşağıda durması.

Poemada Azərbaycanda yayılmış olan şifahi xalq ədəbiyyatı materiallarının mühüm yer tutması.

Arif Ərdəbilinin "Fərhadnamə" poeması ilə şöhrətlənməsi.

2 saat

3) Əssar Təbrizinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə məşhur "Məhr və Müştəri" əsərinin müəllifi kimi daxil olması. Poema Nizami ənənələrinin XIV əsrdə yaşayıb inkişaf etdiyini, xalq dastanlarının yazılı ədəbiyyata qüvvətli təsir göstərdiyini sübut edən bir əsər kimi. Əssar Təbrizi bu əsərdə insanın mənəvi gözəlliyini, məhəbbəti, dostluğu, işıqlı və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəni, cəsarət və mərdlik kimi xüsusiyyətləri əks etdirməsi. Şairin Müştərinin obrazında öz arzularına qovuşmaq üçün iradəli, cəsur bir qəhrəman surəti yaratması.

Poema həyatiliyi, yüksək şəriyyəti və sənətkarlığı ilə XIV əsr Azərbaycan poeziyasında əhəmiyyətli hadisə kimi.

2 saat

Şerlərində panteizm ideyalarının tərənnümü. Onun həyata, ictimai mühitə tənqidi münasibəti, haqsızlığın, ictimai bərabərsizliyin, riyakarlığın hökm sürdüüyü cəmiyyətin nöqsanlarını duyması və etiraz səsi.

İ.Nəsiminin yaradıcılığında hürufiliyin qüvvətli təsiri.

İ.Nəsiminin məhəbbətə həsr etdiyi şerlərində aydınlıq, sadəlik, dil və ifadə gözəlliyi.

4 saat

### 4. Şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsi

2 saat

## III RÜB (20 SAAT)

1. Ş.İ.Xətai. 20-ci illərdən başlayaraq Ş.İ.Xətai ədəbi irsinin tədqiqi və nəşri.

Salman Mümtaz və Xətai yaradıcılığı.

Həmid Araslı və Xətai yaradıcılığı.

Şah İsmayıl Xətəinin xalq dili, heca vəznə, xalq ədəbiyyatı şəkillərindən, həm də ərəz vəznə və klassik şer formalarından istifadə etməsi. Onun üç dildə şer yazması, böyük bir qismini Azərbaycan dilində yazması.

Xətəinin türk dilli xalqların ədəbiyyatına təsiri.

4 saat

2. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda M.Füzuli irsinin öyrənilməsi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən M.Füzulinin əsərlərinin Azərbaycanda və Zaqafqaziyada geniş yayılması.

2 saat

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda M.Füzuli yaradıcılığının tərəqqipərvər ziyalıların diqqət mərkəzində durması.

Füzuli xalq dilinin sadəliyini, təbiiliyini göz bəbəyi kimi qoruyan bir şair kimi.

2 saat

Füzuli yaradıcılığının bədii nəsr, publisistikanın inkişafında əhəmiyyəti.

2 saat

3. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. XVII əsrdə xalq yaradıcılığında qüvvət alan yazılı ədəbiyyatın inkişaf edib təkmilləşməsi, xalq şeri təsiri altında yazıb-yaradan yeni tipli şairlərin meydana gəlməsi.

XVIII əsrdə realizmə meyli edən, M.P.Vaqifin başçılıq etdiyi bu ədəbi cərəyana mənsub olan Hamidi, Baba Şirvani, Saleh Şirvani, Şikəstə Şirin kimi şairlərin yaradıcılığı.

XVIII əsrdə nəsrin tərcümə və orijinal əsərlərlə daha da zənginləşməsi.

"Kəlilə və Dimnə" əsərinin ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə olunması.

Xalq aşıqları.

4 saat

4. Şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri ilə yaranan şer.

XVI əsrdən başlayaraq şifahi ədəbiyyata, xüsusilə aşıq poeziyasına marağın artması. Belə bir poeziyanın nümayəndələri olan Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım yaradıcılığında, ümumiyyətlə ədəbiyyatda aparıcı üslub, əsas qüvvə olan şerin özünü göstərməsi.

Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşığın şerlərindəki həyatiliyin, təbiiliyin, ifadə rəngarəngliyinin sonrakı realist poeziyanın inkişafına təsiri.

Sarı Aşığın bayatılarında dil aydınlığı və səlisliyi. O, yüksək mübaligəli şerin, cinas bayatıların misilsiz ustası kimi. Cinaslarında forma ilə məzmunun tam bir



cinas bayatuların misilsiz ustası kimi. Cinaslarında forma ilə məzmunun tam bir vəhdət təşkil etməsi.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi.

4 saat

5. XVII əsrdə Sarı Aşıq yaradıcılığında mühüm yer tutan, yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bayatı şer şəklinin mövzu dairəsi və poetik xüsusiyyətləri.

2 saat

#### IV RÜB (20 SAAT)

1. XVII-XVIII əsrlərdə yaranan dastanlar haqqında məlumatın verilməsi və XVIII əsrdə orijinal, bədii nəsrin əsl nümunəsi olan "Şəhriyar" dastanı üzərində iş aparılması. Onun məşhur "Şəhriyar və Sənubər" adlı xalq dastanından istifadə edilərək yenidən işlənilməsi.

Hadisələrin real planda inkişaf etdirilməsi, məzmunu üzərində iş aparılması, hadisələrin Şah Abbas dövründə baş verməsi. Ölkənin bəyliklərə bölünməsi.

2 saat

Əsərin məhəbbət mövzusu üzərində qurulması. Dastanda ictimai bərabərsizlik məsələsinin mühüm bir maneə kimi dayanması.

Əsərin əsas qəhrəmanı sövdəgər Salehin oğlu Şəhriyarın öz biliyi, ədəb və mərifəti ilə müasirlərindən fərqlənməsi, öz bacarığı sayəsində yüksək mərtəbəyə çatması. Şəhriyarın hakimiyyət başına gətirilməsi. Onun ruhanilik, dindarlıq meyillərindən uzaq olması, saray adət-ənənələrinin təsviri.

2 saat

Dastanın mühüm hissəsinin nəsrə yazılması, deyişmələrin işə şerlə verilməsi. Əsərdə qoşma, gəraylı, qəzəl və müxəmməslərdən istifadə edilməsi.

"Şəhriyar" dastanının Azərbaycan nəsr tarixində mühüm yer tutması.

2 saat

2. M.P.Vaqif yaradıcılığına ilk dəfə M.F.Axundovun, F.Köçərlinin qiymət və xülasə verməsi.

M.P.Vaqifin özü ilə poeziyaya yenj ruh, yeni zövq və məzmun gətirməsi.

2 saat

M.P.Vaqif realizminin əsas xüsusiyyətləri.

M.P.Vaqif qoşmalarında nikbinlik.

Vaqif yaradıcılığının aşiq şerinə qüvvətli təsir göstərməsi.

2 saat

"Başına döndüyüm toy adamları", "Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm", "Hər yetən gözələ gözəl deməyəm" qoşmalarının məzmunu, şəkli xüsusiyyətləri, qafiyə və rədif üzərində iş.

2 saat

3. Ə.Nəvainin lirik şerlər müəllifi kimi tanınması. 80-ci illərdən sonra Ə.Caminin "Xəmsə" yaratmasından ruhlanan Nəvainin beş böyük poema yazması. Onun mövcud ənənəyə sadıq qalması.

Şərqdə "Leyli və Məcnun" mövzusu. Nizami ənənələrinin davam etdirilməsi.

6 saat

4. Şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi.

2 saat

**Planlaşdırmanı Təhsil Problemləri İnstitutunun  
əməkdaşı, pedaqoji elmlər namizədi  
Asya MƏMMƏDƏLİ qızı hazırlamışdır.**

## ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-XI SİNİFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMINİ PLANLAŞDIRILMASI\*

### V SİNİF

### III RÜB

48 saat (42; 6 s.)

1. Heca	2 s.
2. Vurğu	2 s.
3. Fonetik təhlil	1 s.
4. RNİ: əməli yazı	1 s.

### Leksika

5. Söz haqqında	2 s.
6. Sözü lüğəvi mənası	2 s.
7. Sözü haqiqi və məcazi mənalari	2 s.
8. Öyrədici imla	2 s.
9. Təkmənəli və çoxmənalı sözlər	2 s.
10. Omonimlər	2 s.
11. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
12. Sinonimlər	2 s.
13. Antonimlər	2 s.
14. RNİ: əməli yazı	1 s.
15. Ümumişlək sözlər	2 s.
16. Ümumişlək olmayan sözlər	2 s.
17. Öyrədici imla	2 s.
18. Terminlər	2 s.
19. Əsl azərbaycan sözləri və alınma sözlər	2 s.
20. Arxaizmlər	2 s.
21. RNİ: öyrədici ifadə	2 s.
22. Neologizmlər	2 s.
23. Frazoloji birləşmələr	2 s.
24. Leksik təhlil	2 s.
25. Yoxlama imla	2 s.

### IV RÜB

41 saat (36; 5 s.)

Sözü tərkibi və sözü yaradıcılığı

1. Sözü mənalı hissələri: kök və şakilçi	1 s.
2. Şakilçilərin növləri	2 s.
3. Öyrədici imla	2 s.
4. Şakilçilərin variantları	2 s.
5. Sonu cüt samitlə bitən tək hecalı sözlərin yazılışı	2 s.
6. Bəzi ikihecalı sözlərdə saitə düşməsi	2 s.
7. Sözlərin quruluşca növləri. Sadə sözlər	1 s.
8. RNİ: öyrədici inşa	3 s.
9. Düzəltmə sözlər	2 s.
10. Mürəkkəb sözlər	2 s.
11. Öyrədici imla	2 s.
12. Sadə və mürəkkəb adlar	2 s.
13. Mürəkkəb sözü və mürəkkəb adın fərqləndirilməsi	1 s.
14. RNİ: yoxlama inşa	2 s.
15. Sözü tərkibinə görə təhlili	1 s.
16. Lüğət haqqında anlayış	1 s.
17. Lüğətlərdən istifadə qaydası	1 s.
18. Yoxlama imla	2 s.
19. Fonetikaya aid keçilmişlərin təkrarı	5 s.
20. Leksikaya aid keçilmişlərin təkrarı	5 s.

\*Əvvəlki jurnalımızın 2003-cü il 3-cü sayında



## VI SİNİF

### III RÜB

39 saat (29; 10 s.)

1. Feldən düzələnlər sifətlər 2 s.
2. Sifət düzələnlər şəkilçilərin yazılışı və tələffüzü 2 s.
3. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
4. Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışı 2 s.
5. Sifətin müqayisə dərəcələri. Sifətin adı dərəcəsi 1 s.
6. Sifətin azaltma dərəcəsi 2 s.
7. Sifətin çoxaltma dərəcəsi 1 s.
8. Sifətin bəhsi üzrə morfoloji təhlil 2 s.
9. RNİ: öyrədici ifadə 2 s.

### Say

10. Say haqqında ümumi məlumat 1 s.
11. Sayın quruluşca növləri 2 s.
12. Öyrədici imla RNİ: öyrədici inşa 3 s.
13. Sayın məna növləri 3 s.
14. Miqdar sayları 2 s.
15. RNİ: yoxlama ifadə 2 s.
16. Sıra sayları 2 s.
17. Sayların yazılışı və tələffüzü 2 s.
18. Say bəhsi üzrə morfoloji təhlil 3 s.
19. Yoxlama imla 2 s.

### IV RÜB

33 saat (29; 4 s.)

### Əvəzlik

1. Əvəzlik haqqında ümumi məlumat 1 s.
2. Əvəzliyin mənaca növləri. Şəxs əvəzliləri 2 s.
3. İşarə əvəzliləri 2 s.
4. RNİ: əməli yazı 2 s.
5. Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər 2 s.
6. Sual əvəzliləri 1 s.
7. Təyini əvəzlilər 2 s.
8. RNİ: yoxlama inşa 2 s.
9. İsmi əvəz edən əvəzlilərin isim

10. kimi hallanması 2 s.
10. Əvəzlik bəhsi üzrə morfoloji təhlil 3 s.
11. Yoxlama imla 2 s.
12. İl ərzində keçilmişlərin təkrarı 12 s.

## VII SİNİF

### III RÜB

39 saat (31; 8 s.)

1. Mürəkkəb zərflərin əmələ gəlməsi 2 s.
2. Öyrədici imla 1 s.
3. Zərfin məna növləri 1 s.
4. Tərzi- hərəkət zərfləri 2 s.
5. Zaman zərfləri 1 s.
6. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
7. Yer zərfləri 1 s.
8. Miqdar zərfləri 1 s.
9. Yoxlama imla 2 s.

### Köməkçi nitq hissələri

10. Köməkçi nitq hissələri haqqında məlumat 4 s.
11. RNİ: öyrədici inşa 3 s.

### Qoşma

12. Qoşma haqqında məlumat 1 s.
13. Qoşmanın qrammatik xüsusiyyətləri 2 s.
14. Qoşmaların orfoqrafiyası 3 s.
15. Yoxlama imla 2 s.

### Bağlayıcı

16. Bağlayıcı haqqında ümumi məlumat 1 s.
17. Bağlayıcıların növləri 3 s.
18. RNİ: yoxlama inşa 2 s.
19. Bağlayıcıların orfoqrafiyası 4 s.

### IV RÜB

33 saat (27; 6 s.)

### Ədat

1. Ədat haqqında ümumi məlumat 1 s.

2. Ədatların məna növləri 3 s.
3. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
4. Ədatların orfoqrafiyası 3 s.
5. Yoxlama imla 2 s.

### Modal sözlər

6. Modal sözlər haqqında ümumi məlumat 1 s.
7. Modal sözlərin qrammatik məna növləri 3 s.
8. Modal sözlərin orfoqrafiyası və onlarda durğu işarələrinin işlədilməsi 3 s.
9. RNİ: öyrədici inşa 3 s.

### Nida

10. Nida haqqında ümumi məlumat 1 s.
11. Nidaların orfoqrafiyası 1 s.
12. Yoxlama imla 2 s.
13. VII sinifdə keçilmişlərin təkrarı 7 s.

## VIII SİNİF

### III RÜB

29 saat (24; 5 s.)

1. Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri 1 s.
2. Cümlə üzvlərinin əlaqəsi 3 s.
3. RNİ: əməli yazı 2 s.
4. Cümlədə sözlərin sırası 3 s.
5. Məntiqi vurğu 3 s.
6. Öyrədici imla 2 s.

### Cümlənin həmcins üzvləri

7. Həmcins üzvlər haqqında ümumi məlumat 1 s.
8. Cümlədə həmcins üzvlərin intonasiya və ya təbəssülük bağlayıcıları ilə əlaqələndirilməsi 3 s.
9. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin və bəzi köməkçi vasitələrin ixtisarı 2 s.
10. RNİ: öyrədici inşa 3 s.

### Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər

11. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər haqqında 1 s.
12. Xitab 2 s.
13. Ara sözlər 2 s.
14. Yoxlama imla 1 s.

## IV RÜB

24 saat (21; 3 s.)

### Cümlələrin şəxsə görə növləri

1. Şəxslil cümlələr 1 s.
2. Müəyyən şəxslil cümlələr 1 s.
3. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
4. Qeyri-müəyyən şəxslil cümlələr 2 s.
5. Ümumi şəxslil cümlələr 2 s.
6. Şəxssiz cümlələr 2 s.
7. RNİ: yoxlama inşa 2 s.
8. Müxtəsər və geniş cümlələr 2 s.
9. Söz - cümlə 2 s.
10. Adlıq cümlə 2 s.
11. Yoxlama imla 2 s.
12. Keçilmişlərin təkrarı 3 s.

## IX SİNİF

### III RÜB

20 saat (14; 6 s.)

1. Tamamlıq budaq cümləsi 1 s.
2. Təyin budaq cümləsi 2 s.
3. Zərflil budaq cümlələri. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi 1 s.
4. Yer budaq cümləsi 1 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
6. Zaman budaq cümləsi 1 s.
7. Kəmiyyət budaq cümləsi 1 s.
8. Səbəb və məqsəd budaq cümləsi 2 s.
9. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
10. Şərt budaq cümləsi 1 s.
11. Qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi 2 s.
12. Yoxlama imla 2 s.





## İMLA MƏTNLƏRİ\*

V sinif  
Bayraqlar

Əvvəllər bayraqdan müharibələrdə istifadə olunurdu. Yürüş vaxtı döyüşçülər sərkərdəni başqalarından onunla seçirdilər. Başçılar çox vaxt feodallardan olurdu. Onların hərbi bayraqları malikanələrinin bayrağına çevrilirdi.

Sonralar bayraq dövlətin nişanı, ölkənin rəmzinə çevrildi. Onun fəxri oldu. İndi dünyada hər bir ölkənin bayrağı var. Onu qoruyub saxlamaq ölkə vətəndaşının müqəddəs borcu hesab olunur.

Bayrağın şərəfini qorumaq üçün insanlar həyatlarını qurban verirlər. Vətən uğrunda həlak olan qəhrəmanın cənazəsini milli bayraqla örtürlər.

Hökumətin işlədiyi bina üzərində daim dövlət bayrağı dalğalanır. Bayram günlərində hər yerdən bayraqlar asılır.

Dövlət bayrağının endirilməsi isə matəm əlamətidir. (86 söz)

VI sinif  
Herodot

Herodot qədim yunan tarixçisi və mütəfəkkiridir. O, Kiçik Asiyanın Halikariyas şəhərində anadan olmuşdur. Vətənə gəlib-gedən gəmilər onda gəzmək, görmək həvəsi oyatmışdır. Az sonra öz arzusuna çatmış, dünya ölkələrinə səyahət etmişdir.

O, gəmiyə minib əvvəlcə Finlandiyanı, Misiri, Liviyanı, sonra Babil,

\*Əvvəli jurnalımızın 2003-cü il 2-ci sayında

Assuriya, Midiya və başqa ölkələri gəzmişdir. Daha sonra Qara dənizin şimal sahillərini dolanıb Kiçik Asiyadan Afınaya gəlmişdir.

Herodot gəzdiyi ölkələr, oradakı xalqlar haqqında yazmışdır. Eyni zamanda onların coğrafiyasını, etnoqrafiyasını qələmə almışdır. Yazdığı əsəri Afınanın küçə və meydanlarında oxumuşdur. Onu dinləyənlər heyrətlənmiş, bəziləri riqqətə gələrək ağlamışdır. Nəticədə bu əsər böyük şöhrət qazanmış və mükafata layiq görülmüşdür. Sonralar məşhur Roma filosofu Siseron onu "tarixin atası" adlandırmışdır. Herodot 9 kitabdan ibarət əsəri ilə əslində dünya tarixçiliyinin əsasını qoymuşdur. (Əlisa Nicatdan, 114 söz)

VII sinif  
Aysberq

Bu əhvalat XX əsrin əvvəllərində olmuşdur. "Titanik" adlı böyük sərnişin gəmisi Atlantik okeanı ilə üzərək Afrikadan Avropaya gəlirdi. Sərnişinlər heç nəyin fikrini çəkməyərək şənənir, raqs edirdilər.

Axşamdan xeyli keçmiş hərə öz kayutuna qayıdıb, rahat yuxuya getdi. Gecə yarısı adamlar dəhşətli bir gurultu eşitdilər. Gəmi yolunu azmış, aysberqə - buz dağına toxunub deşilmişdi. Tezliklə gəmi içindəki bədbəxt adamlarla birlikdə suyun dibinə getdi.

Belə buz dağlarının vətəni Arkti-

IV RÜB  
16 saat (12; 4 s.)  
Vasitəsiz və vasitəli nitq

1. Vasitəsiz nitq 2 s.
2. RNİ: öyrədici inşa 2 s.
3. Vasitəli nitq 2 s.
4. RNİ: yoxlama inşa 2 s.
5. İl ərzində keçilmişlərin təkrarı 6 s.
6. Yoxlama imla 2 s.

X SINIF  
III RÜB  
20 saat (15; 5 s.)

1. Sözü mənşəyi. Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər 2 s.
2. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər. Dialekt sözləri. Terminlər. 1 s.
3. Vulqar sözlər 1 s.
4. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri 2 s.
5. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
6. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının əsas üsulları 2 s.
7. Lüğətlər və onların növləri 1 s.
8. Etimologiya dilçiliyin bir bölməsi kimi 2 s.
9. Morfologiya nitq hissələri haqqında təlim kimi 1 s.
10. Əsas nitq hissələrinin qrammatik mənası, morfoloji əlaməti və sintaktik vəzifələri 1 s.
11. Köməkçi nitq hissələri və onların qrammatik mənə və rolları 1 s.
12. RNİ: yoxlama inşa 2 s.
13. Söz birləşməsi və cümlə sintaktik vahidlər kimi 1 s.

IV RÜB  
16 saat (13; 3 s.)

1. Əsas tərəflərinin xarakterinə görə söz birləşmə-

- lərinin növləri 1 s.
2. Cümlə fikrin əsas vasitəsi kimi 1 s.
3. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növləri 1 s.
4. RNİ: öyrədici inşa 3 s.
5. Baş və ikinci dərəcəli üzvlər 2 s.
6. Sadə cümlə və onun növləri 1 s.
7. Cümlənin həmcins üzvləri. Xitablar. Ara sözlər 1 s.
8. Mürəkkəb cümlə və onun növləri 2 s.
9. Yoxlama imla: 2 s.
10. İl ərzində keçilmişlərin təkrarı 2 s.

XI SINIF  
III RÜB  
20 saat (16; 4 s.)

1. İfadəli nitq və onun əsas xüsusiyyətləri 3 s.
  2. Dəqiq nitq və onun əsas xüsusiyyətləri 2 s.
  3. RNİ: öyrədici inşa: 2 s.
- Üslubiyyat**
4. Üslubiyyat haqqında: ümumi məlumat 2 s.
  5. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları haqqında: 2 s.
  6. RNİ: əməli yazı 2 s.
  7. Bədii üslub 3 s.
  8. Elmi üslub 3 s.
  9. Publisistik üslub 1 s.

IV RÜB  
16 saat (13; 3 s.)

1. Publisistik üslub 2 s.
2. Məişət üslubu 3 s.
3. RNİ: yoxlama inşa: 2 s.
4. Rəsmi -işgüzar üslub 2 s.
5. RNİ: əməli yazı 1 s.
6. Fərdi üslub 2 s.
7. Yoxlama imla: 1 s.
8. İl ərzində keçilmişlərin təkrarı 3 s.



ka və Antarktidanın buzlaşmış adalarıdır. Aysberqlər dənizə sürüşən buzlaqlardan gurultu ilə qopub ayrılır, küləklərin və axınların təsiri ilə dənizlərdə dolaşır. Qütb günəşinin soyuq şüaları altında yayda bərq vuran buz dağlarının yalnız beşdə bir hissəsi suyun səthinə qalxır. Qalan iri hissəsi isə suyun altında qalır. Aysberqlərin hündürlüyü bəzi hallarda 150 metrə çatır. Onların buzu həm şirin suludur, həm də kristal kimi təmizdir. Aysberqlər bax belə olur! (130 söz)

### VIII sinif Bethoven

Bu enlikürək, genişalınlı, sifəti sərtləşmiş, saçları dağınıq yaşlı adam Vyana sakinlərinə yaxşı tanış idi. O, hər gün, hər cür havada evdən çıxardı. Qala divarı boyu iti addımlarla gedər, alçaqdan hərəkət edən buludlara, ağacların küləkdən necə əyildiyinə, quşların necə narahat uçduğuna baxardı. Lakin onların nə xışiltısını, nə də səsini eşidərdi.

Məşhur pianoçu və bəstəkar Bethoven azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq şüarlarından ilham alar, coşğun ehtirasla musiqi əsərləri yazardı. O, böyük musiqi fikirləri ilə yaşadığı zamanda bədbəxtlik üz vermişdi. Onun qulağı kar olmuşdu.

Bethoven yazdığı "Qəhrəmanlıq simfoniyası"nı Fransa inqilabının böyük sərkərdəsi Napoleona həsr etmək istəmişdi. Lakin Napoleonun özünü imperator elan etdiyini eşidəndə hiddətlənərək demişdir: "İndi o, bütün insan hüquqlarını ayaqları altında tapdayacaq, özünü hamıdan yüksək tutacaq və zalım hökmdar olacaq". Sonra da ithaf sözləri yazılmış səhifəni iki parça etmişdi.

Get-gedə onun xəstəliyi şiddətlənmiş, insanlar arasına çıxma bilməmişdir. Lakin uşaqlıq illərində olduğu ki-

mi, yenə də təbiətlə ünsiyyət bağlamış, onun sirlərini yaxından müşahidə etmişdir. Nəticədə "Pastoral simfoniyası" əsərini yazmışdır. (154 söz)

### IX sinif Bütün əsgərlərin anası

1991-ci ilin qışı idi. Qospitala Daşaltı əməliyyatında yaralanan, ayaqları donan xeyli əsgər gətirmişdilər. Elmira xanım ilk gündən yaralılara doğma balası tək yanaşırdı, həkimlərin yaxın köməkçisi kimi onlara hayan olurdu. Yerindən qalxa bilməyən, ağırlardan qovrulmuş oğulların tərlə paltarını dəyişir, yatağını düzəldir, onlara isti çay gətirir, saçlarına sığal çəkirdi. Öz evindən-eşiyindən, övladlarından qaygısını azaldıb, mehr-ülfətini köməyə möhtac olan bu balalara salırdı. Azca vaxt tapanda əsl ana tək onlarla dərhləşirdi.

Qanlı-qadalı Daşaltı döyüşündə ağır yaralanan Malik Məcidov qospitala ölümcül çatdırılmışdı. Sumqayıtda doğulmuş bu gənc döyüş zamanı 14 güllə yarası almışdı. Həyata qayıtmasına ümid çox az idi. Lakin həkimlərin səyi hədəf getmədi. Bədənindən qəlpələr çıxarılandan sonra halı tədricən yaxşılaşdı. Elmira xanım reanimasiya otağında hər rətdən yanan Malikin çarpayısı yanından uzaqlaşmırdı. Onun dostlarına ürək-dirək verib Malikin tezliklə sağalacağını söyləyirdi.

Ölüm adlı kabusla əlbəyaxa döyüşdən qalib çıxan əsgər ağırlardan qıyılmış gözlərini güclə aralıyıb ətrafa baxanda hər dəfə başı üstündə Elmira ananı görürdü. Üzündən nur yağan bu nəcib qadının ünvanına ilk dəfə "ana" kəlməsi də Malikin dodaqlarından qopdu:

- Ana, mənə su ver...

O gündən Elmira xanım təkə Malikin yox, qospitalda bütün əsgərlərin anası oldu. (Zəmfira Məhərrəmlidən, 179 söz)

### X sinif Küçə və yolu keçmə qaydaları

Küçə və yolu necə keçmək lazımdır? Yolun hərəkət hissəsində avtomobil, motosiklet, traktor, velosiped, at arabası hərəkət edirsə, onun qarşısına çıxmaq təhlükəlidir. Saatda 120 km sürətlə hərəkət edən nəqliyyat vasitəsi belə adama bədən xəsarəti yetirə bilər. Ona görə də nəqliyyat vasitəsinin təhlükəli mənbə olmasını yadda saxlamaq lazımdır.

Piyadalar küçələrdə səki və ya onlar üçün ayrılmış yolla keçməlidirlər. Şəhərdən kənar yollarda isə onun sol kənarı ilə hərəkət etməlidirlər. Səki olmadıqda piyalalara yalnız nəqliyyat vasitələrinin hərəkət istiqamətində, yolun hərəkət hissəsinin sağ tərəfi ilə getməyə icazə verilir. Bu zaman hər cərgədə dörd nəfərdən çox olmamalıdır. Dəstənin qabağında və arxasında sol tərəfdə müşayiətçilər getməlidir. Müşayiətçilərin əlində sutkanın işıq vaxtı qırmızı bayraqlar, qaranlıqda isə yandırılmış fənərlər olmalıdır. Qabaqda gedən müşayiətçi ağ, arxada gedən isə qırmızı rəngli bayraq götürməlidir.

Uşaqlara dəstə halında yalnız sutkanın işıqlı vaxtı, böyüklərin müşayiəti ilə yolda hərəkət etməyə icazə verilir.

Səkisi və piyalalar üçün yolu olmayan küçələrdə, həmçinin kənarı olmayan yollarda piyalalar küçənin sol tərəfi ilə hərəkət etməlidirlər.

Küçəni yalnız piyalalar üçün ayrılmış xüsusi yerlərdən, körpülərdən, yeraltı və yerüstü keçidlərdən, habelə göstəricilər, yol nişanları, xüsusi xətlər olan yerlərdən keçmək lazımdır. (Ərəstun Məcidovdan, 182 söz)

### XI sinif Dünyanın yeddi möcüzəsi

Dünyada yeddi möcüzə vardır. Birinci möcüzə qədim Misir ehramlarıdır. Bu ehramlar qədim Misir şahla-

rının - fironların məqbərələridir. Qahirədən cənuba doğru bu sivri uclu, ağ və sarımtıl rəngli süni dağların silsiləsi uzanır. Ən böyük ehram olan firon Xeopsun ehramı eramızdan əvvəl XXVIII əsrdə tikilmişdir.

Dünyanın ikinci möcüzəsi qədim Şərqi ən zəngin və böyük şəhəri sayılan Babilistanda padşah arvadı Samiramidanın asma bağlarıdır. Əslində bu bağlar padşahın əmri ilə yaradılmışdır.

Kiçik Asiyada, Efes şəhərində yunan ilahəsi Artemidanın mərmər məbədi dünyanın üçüncü möcüzəsi sayılır. Məbəd yüz iyirmi ilə tikilmiş, eramızdan əvvəl 450-ci ildə qurtarmışdır. Məbəd gözəlliyi və oradakı qiymətli şeylərin çoxluğu ilə şöhrət tapmışdır.

Olimpiya oyunlarının vətəni olan Olimpiya şəhərindəki məbəddə qədim yunanların ən böyük Allahlarının heykəli var idi. Olimpli Zevsin heykəlini dahi heykəltaraş Fidiy yaratmışdır. Bu, dünyanın dördüncü möcüzəsidir.

Dünyanın beşinci möcüzəsi kiçik Asiyada, kiçik Kari şahlığının paytaxtında idi. Padşah arvadı üçün gözəl sərđabə tikdirmişdi.

Radoslular öz adamlarını müvəfəqiyyətlə müdafiə etmələri şərafinə ən böyük heykəl ucaltmağı qət etdilər. Dünyanın altıncı möcüzəsi sayılan "Rados nəhəngi" adı ilə tanınmış əsəri heykəltaraş Xares yaratdı.

Çox işlətdiyimiz "faralar" sözü yeddinci möcüzədən yaranıb. Nil çayının ağzındaki Faros adasında, İsgəndəriyyə yaxınlığında eramızdan əvvəl 280-ci ildə qədim dünyanın ən böyük mayakı tikilmişdi. Bu üç yaruslu qüllənin hündürlüyü 120 metrə çatırdı. (201 söz)

Tərtib edən:  
Ənvər ABBASOV,  
pedaqoji elmlər namizədi,  
dosent .



## Bu sayımızda:

### Rəsmi şöbə

*Azərbaycan müəllimlərinin XII qurultayı*.....2

### Dilimiz-mənəviyyatımız

*Ə.Bədəlova* - "Öz qövmümüzün başına  
əngəl-kələfiz biz".....4

### Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika

*Ş.Mikayılov, A.Bəkirova* - Ədəbiyyat tədrisinin elmi  
əsasları.....9

*V.Qurbanov, M.Abbasova* -III növ təyini söz birləşmə-  
ləri cümlə üzvü rolunda.....15

*E.İsmayılova* - Nəzm əsərlərinin öyrədilməsi üzrə  
apanılan işin nitq inkişafına təsiri.....19

*S.Həsənova* - Yarımçıq cümlə haqqında.....24

*O.Həsənlı* - Ədəbiyyat dərslərində şagird şəxsiy-  
yətının formalaşdırılması imkanları.....26

*O.Piriyeva* - Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçili  
tabeli mürəkkəb cümlələr və onların  
yeni proqramla tədrisi.....31

### Nitq mədəniyyəti məsələləri

*T.Axundova* - İfadəli oxu təlimi metodikasına dair.....35

### Təhsil islahatı həyata keçirilir: iş təcrübəsi

*S.Kərimova* - "Mürəkkəb adlar" mövzusunun tədrisi  
təcrübəsindən.....37

*İ.Mustafayeva* - N.Gəncəvinin sözün qüdrəti  
haqqındakı fikirlərini şagirdlərə  
necə izah edirəm.....41

*S.Cəfərova, T.Cəfərova* - Omomorform sözlərin  
tədrisi barədə.....44

*K.Əliyeva* - C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını  
öyrədən.....47

*A.Əliyeva* - Təlim rus dilində olan məktəblərdə  
Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı  
interaktiv metodlardan istifadə.....51

### Nəzəri qeydlər

*R.Vəliyeva* - N.Gəncəvi irsi və estetik tərbiyə  
imkanları.....54

### Azərbaycan dili dərsləkləri tarixindən

*N.Məmmədova* - Prof. M.Hüseynzadənin "Müasir  
Azərbaycan dili" kitabı, 1954.....56

### Redaksiyamızın poçtundan

*Ş.Əliyev* - Tədrisin keyfiyyəti yüksəlir.....58

*S.Hüseynov* - İşgüzar müəllim.....60

### Təhsil islahatı həyata keçirilir: məsləhət

Orta ümumtəhsil məktəblərinin IX siniflərində  
seçmə fənn kimi ədəbiyyatdan proqram materialla-  
rının təxmini planlaşdırılması.....61

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün  
Azərbaycan dilindən proqram materiallarının  
təxmini planlaşdırılması.....65

### Sizin arzunuzla

*Ə.Abbasov* - İmla mətnləri.....69

### Baş redaktor əvəzi:

V.H.ALKƏRƏMOV

### Məsul katib:

A.G.MƏMMƏDOV

### Şöbə redaktoru:

S.HÜSEYNOĞLU

### Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV  
Ə.M. ABBASOV  
N.Q. CƏFƏROV  
B.A. ƏHMƏDOV  
T.İ. HACIYEV  
N.M. XUDİYEV  
Q.S. KAZIMOV  
Ə.Q. QULİYEV  
X.Q. MƏMMƏDOV  
Ş.A. MİKAYILOV  
B.Ə. NƏBİYEV  
Y.M. SEYİDOV

### Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva  
küçəsi 227, 6-cı mərtə-  
bə, otaq 608. Telefonlar:  
98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108  
1/16. Uçot nəşr vərəqi  
4,5. Şərti çap vərəqi 6,3.  
Sifariş 3885. Tiraj 1200.  
Jurnal Azərbaycan Res-  
publikası Mətbuat və İn-  
formasiya Nazirliyində  
qeydə alınmışdır. Qey-  
diyyat nömrəsi 191. Li-  
senziya V 236.

«Azərbaycan dili və  
ədəbiyyatı tədrisi» jur-  
nalı redaksiyasının kom-  
püterində yığılıb səhifə-  
lənmiş, «Azərbaycan»  
nəşriyyatının mətbəə-  
sində çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma  
yolu ilə  
(Abunə üçün 5000 manat)



**Indeks: 1012**